

FORDULAT

1996. őszi

Gondoskodunk, tehát

Monopólium és verseny: a kezdetek

**A marxizmus-leninizmus és
a nyugati társadalmi-gazdasági rendszer**

James M. Buchanan-ről

Mivel foglalkozzanak a közgazdászok?

Megjegyzések két Fordulat cikkhez

Társadalomelméleti Kollégium

FOR DULAT

Társadalomelméleti Kollégium

FORDULAT 1996 Ősz

A BKE Társadalomelméleti Kollégiumának
szakmai folyóirata

Felelős szerkesztő: Büttl Ferenc, Firle Réka

Fedőlapterv: Szatmári György

Felelős kiadó: Andor László

TEK otthlap: <http://www.bke.hu/tek>

Készült a Műegyetemi Kiadó nyomdájában

150 példányban

Tanszégdlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható

A
Társadalomelméleti Kollégium
1996. évi
támogatói:

BKTE ALAPÍTVÁNY
MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG
PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIAE ALAPÍTVÁNY
SOROS ALAPÍTVÁNY

TÁMOGATÁSUKAT KÖSZÖNJÜK!

Tartalomjegyzék

AKTUÁLIS

Nyitott gazdaságok és nyitott társadalmak.....	5
--	---

MŰHELY

<i>Bognár Katalin Ildikó: Gondoskodunk, tehát vagyunk</i>	5
<i>Szabó Miklós: Monopólium és verseny: a kezdetek</i>	5
<i>Gervai Pál: A marxizmus-leninizmus és a nyugati társadalmi-gazdasági rendszer</i>	5
<i>Szajp Szabolcs: Mivel foglalkozzanak a közgazdászok? - James M. Buchananról</i>	5
<i>James M. Buchanan: Mivel foglalkozzanak a közgazdászok?*</i>	5

VITA

<i>Kemény Vagyim: Megjegyzések két Fordulat-cikkhez</i>	5
---	---

KRÓNIKA

Krónika 1996. október - december.....	5
---------------------------------------	---

Nyitott gazdaságok és nyitott társadalmak

BKE TEK

Február és március folyamán folytatjuk azt az előadássorozatot, amelyet decemberben kezdtünk a nyitott társadalmak és nyitott gazdaságok témakörében. A három forduló egy-egy régió tapasztalatain, nemzetközi összehasonlításban elemzi a nyitottság közgazdasági és társadalmi következményeit. Tervezett időpontjaink, témáink és előadóink a következők:

Február 14 péntek: az ázsiai tapasztalatok

Mind a *laissez-faire* és az *exportorientáció*, mind az *állami beavatkozás* és a *protekciónizmus* hívei követendő például állítják a kelet-ázsiai gazdaságok fejlődését a világ átalakuló gazdaságai számára. Vajon melyik oldal értelmezi helyesen az ázsiai sikertörténeteket, és mi alkalmazható mindebből Kelet-Európában?

Előadók:

Jeffrey Henderson (Manchester Business School): *State industrial policies in East Asia*

Peter Nolan (University of Cambridge): *China's rise, Russia's fall*

Laurence Harris (SOAS, London): *Opening up financial markets in Asia and Africa*

Március 14 péntek: az afrikai tapasztalatok

A nemzetközi pénzügyi szervezetek Afrika számos országában kipróbálták már azokat a szerkezeti kiigazítási programokat, amelyek a rendszerváltás utáni átalakulás vezérfonalát jelentik Kelet-Európában is. Az eltérő történelmi adottságok ellenére egyre több hasonlóság mutatható ki az egykori *fejlődő*, illetve *szocialista* országok gazdasági és társadalmi tendenciái között.

Előadók:

Kunibert Raffer (Universitat Wien): *Terms of trade and financial crises*

Phil Raikes (Copenhagen): *Modernizing hunger: Multilateral policies and food crises*

Ann Pettifor (Debt Crisis Network, London): *Openness and colonial status*

A szemináriumok helyszíne a BKE III. előadója (1093 Budapest, Fővám tér 8.). A program kezdete délelőtt 10 óra, a befejezés várható időpontja 15 óra. A mintegy 45-50 perces előadások a fenti sorrendben hangzanak el, kérdések és vita kíséretében. *Az előadások nyelve angol.* A programot a Soros Alapítvány, a Robert Triffin Alapítvány és az OTP Bank Rt. támogatja. A rendezvény nyitott minden érdeklődő számára.

Bognár Katalin Ildikó:

Gondoskodunk, tehát vagyunk

*"Ez a döngicsélés jelent valamit.
Olyan nincs, hogy csak döngicsélés van
meg zümmögés, és az nem jelent semmit."*

/A. A. Milne: Micimackó/

I.

(a meséről) Nem mondhatunk sok újat, már az Ezeregy éjszakánál is ez a helyzet. A mese kép a külvilágról, a mese szocializál és sémákat mutat. Csak sokáig hősök voltak, akik királylányokért küzdöttek és sárkányokkal harcoltak, bekeretezhető erényeket mutattak fel. (Talán Micimackó is efféle meséket hallott gyermek korában, de valami időközben megváltozott, bárhonnan nézzük.) Ezért hősként kell beállítani az erdő lakóit, elsősorban önmaguk előtt, nyomkeresés, vadászatok, expedíciók, "maguk csinálta" akadályok hétköznapi hőseként. Bennük semmi különleges tulajdonság nincs. Milne nem csal, nem szépít, mert humorista és mert nem is igazán mesét ír a 20-as évek végén. Így itt rosszul sülnék el a dolgok, pontosabban sülnének el, Róbert Gida nélkül, aki természetszerűleg old meg minden problémát. Azaz a mese hőse valójában Róbert Gida, ő viszont nem játssza el ezt a szerepet.

(a fogyasztás) A Micimackóban nincsenek földművesek, kézművesek, kereskedők mint pl. az Ezeregyéjszakában, nincsenek foglalkozások, tulajdonképpen senki nem csinál semmit, nem dolgozik, csak él kedvteléseinek. Nincsenek időhöz kötve, az évszakokat és napokat tetszésük szerint váltogatják, valójában az egész egy hosszú jelen, ahol viccet csinálnak az időből. (Ebben különösen Füles figyelemreméltó, neki kicsit több oka is van rá, de a többieket sem kell féltetni.) Talán Nyuszi az egyetlen, aki mintha tenne valamit, legalábbis neki van rokonsága és vannak üzletfelei, akiknek közül lehet a mézhez. És ez az, amit Walt Disney a szép színeken kívül hozzáad a történethez, hogy Nyuszit gereblyével a kezében a répa földje közepén ábrázolja, amint

buzgón őrzi termését. A többiek inkább fogyasztanak. Micimackó tömérdek mézet nyel a történetek folyamán, Malacka kukoricát eszik, Füles bogáncsot legel és hosszas keresés után végre Tigris számára is találnak megfelelő táplálékot. Tigris mindaddig jövevény, míg rá nem jön, hogy neki az orvosság ízlik.

RÓBERT GIDA

(a jó gazda) Róbert Gida tagadhatatlanul ura a helyzetnek, ő igazgatja birodalmát, legtöbbször úgy, hogy nincs is jelen, jóindulatú atyja az erdő lakóinak. Majd Róbert Gida megmondja, elolvassa, Róbert Gida biztosan nem túri. Róbert Gida jelenti a tudást és a védelmet, és ezt mindenki elhiszi - bár néha még ő is tanácstalan, sőt kérdez is, egyszer, Nyuszitól. Micimackó hozzáállása jellemző: *"Néha ugyan kétség fogja el, mintha lehetne másképp is, de ezt csak akkor tudná megfontolni, ha egy pillanatra megállnának a lépcsőn, és módjában volna fontolgatni. Talán akkor sem."* Róbert Gida a nagy elrendező, mindig kihúzza a bajból az erdő lakóit, megmondja a probléma megoldását, akár kéretlenül is, hogy szegény öreg Mackónak ne kelljen gondolkodnia. Bár Róbert Gidának legtöbbször furcsák az indokai, azaz nincsenek indokai, felsőbbsege mégis megkérdőjelezhetetlen. Bizalommal lehet hozzáfordulni, leereszkedik, sőt legtöbbször együtt játszik az erdőlakókkal, és mintegy ünnepként az egész társaságot expedícióra viszi.

(a választás) És persze Róbert Gida az is, aki Mackó kérésére, miszerint szüksége lenne egy léggömbre, rögtön választási lehetőséget is biztosít, kék vagy zöld lufit ajánl fel - persze csak miután meggyőződött róla hogy, Micimackónak a méz miatt van arra szüksége.

II.

MICIMACKÓ

(az állampolgár) *"Íme, Medveczky Medve úr, amint bukdácsol lefelé a lépcsőn, kopogtatva a feje búbjával, kipp-kopp, minden lépcsőfokon egy koppanás. Előtte Róbert Gida, az ő gazdája. Amennyire Micimackó értelme terjed, meg van győződve*

róla, hogy ez az egyetlen módja a lépcsőn való közlekedésnek." És Micimackó értelme három dologra terjed, ezekben azonban verhetetlen. Ő eszi a legtöbb mézet, ő az erdő leghiúbb lakója, valamint ő ír verseket. Micimackó mindaddig nyugodt, míg ezen igényei kielégülnek, míg nincs galiba a csuprokkal, míg megkapja ötletei kellő megbecsülését (pl. az Úszó medve, a Mackó esze - ezek vízi járművek, Micimackó-Vizi póló - ami egy játék és a Micimackó kuckója elnevezések) és meghallgatják verseit. Róbert Gida ismeri kedvence gyengeségeit, kezeli őket, sőt maga Micimackó is tisztában van azokkal, nincsenek komplexusai pocakjával kapcsolatban és bevallottan csacska, gyakran értelmetlen verseket farag. Micimackó semmit sem szégyell, gátlástalanul kedves, szemérmetlenül kábítja magát mézzel és hiszi, hogy gondolkodik. Bizonyára örömmel küldözgetne vonalkódokat, ha mézet lehetne vele nyerni. Nyugton van mindaddig, míg csuprai nem forognak veszélyben - értve ezalatt, hogy valaki elfogyasztja tartalmuk. Micimackó alapvetően kezelhető.

("Micimackó vásárolni megy") Micimackó tökéletesíti azt, amit az erdő többi lakója is csinál, elismerten, közismerten eszik - integrál - és soha senki nem tartja falánknak, sőt étvágya pozitívum. Adott jelenben a táplálkozás mentén fogja össze a közösség mégoly különböző tagjait, mind a régimódi Fülest, mind a ugrabugráló Tigrist és a többieket. A Mackó értelmiségi.

NYUSZI

(a praktikus, a termelő) Nyuszival harmadikként találkozunk a történetben. Kapásból bizalmatlan, Micimackónak enni ad, majd szárítónak használja a *"Beékelt Mackót az ő Nagy Megszorultságában"*. Kellemesen talpraesett. Nyuszi fő erénye továbbá szervezőkészsége, ez lételeme, olyan szervezős napokra ébred, fontosnak érzi magát. Expedíciót szervez Kis felkutatására, Bagolynak új ház keresésére, kirándulást Tigris megszelídítésére és precízen pontokba szedi Kanga és Zsebibaba elűzésének tervét. Nyuszi elszántan ésszerűsít, elfogadja a jelent, de az új jövevények, "éhes szájak" ellen keményen lép fel. És itt Nyuszinak szüksége van Róbert Gidára, mert buzgalmában a jövő nemzedéket pusztítaná el.

Micimackó és Nyuszi a két alapvető egyéniség. Az állatok hozzájuk igazodnak. Annak ellenére, hogy a jelenben Micimackó és Nyuszi együttműködnek - ez ekkor még a közös játék alapja -, egyikükhöz való tartozás kizárja a kapcsolódást a másikhoz. Az állatok húek, Füles az egyetlen, aki időközben vált.

III.

MALACKA

(a másik én) Malacka mindenképpen kiegészíti Micimackót. Mackó félénk és szemérmes része, aki gyakorlatban is megpróbálkozik termeléssel - néhány kukoricaszem erejéig -, míg Mackó csak a lépültetés ideájáig jut. Legtöbb kalandjuk közös, együtt keringenek a bokor körül, hogy a nyomokat követve ne találjanak semmit, mert csak ők vannak, nincs megtalálható ellen - bár csak a bozót körül keresik. Persze erre is Róbert Gida mutat rá. De vágyják a kalandot és elefántcsapdát ásnak - akiről persze feltételezik, hogy valami csemegével csalogatható. És egyszerre visznek ajándékot Fülesnek, az üres csuprot, Micimackó jelképét és az abba tökéletesen passzoló, jó szándékból kilyukadt lufit. Együtt lesznek katasztrófák áldozatai, esnek gödörbe és közösen építenek kuckót Fülesnek. Malacka azonban valahogy szerencsétlenebb, inkább rászorul Róbert Gidára vagy, ha ő nincs, akkor Micimackóra.

FÜLES

(az arisztokrata) Füles bemutatkozásként elveszít valamit. Valamit, ami fontos számára, s ami Bagolynál látszólag funkciót nyer. Füles alakítása a közösséghez folyamatos (a lefegyverző ajándékoktól kezdve a tudattalan gettóba záráson át - mikor Micimackóék meghatározzák lakhelyét - Nyuszi intelméig), és végül sikeres. Ő a sértődékeny régi játék, dicső múlttal, akinek helyet kell találni, akinek folyamatosan szüksége van törődésre. (Míg végül kiválóan alkalmazkodik és verset ír, ami elismerten Micimackó feladata.) Füles általában tehetetlen, kalandokat sem gyárt magának, de modora van és a többiek tisztelik. Látszólag igénytelen, de ragaszkodik

szertartásaihoz. Tehetetlen, de vészhelyzetben meglepetést okozhat, a kő hatására természetesen menti ki magát a vízből, régi reflex alapján. Füles keresi a helyét, de nem keveredik.

BAGOLY

(a tudás látszólagos birtokosa) Az erdőben az olvasás és írás legtöbbször zavart okoz. Micimackó könnyedén ír verseket, az olvasás, azonban már nem megy gond nélkül. Bagoly néha tud olvasni, néha nem. Hírnevét a jó marketingnek köszönheti, valami miatt az állatok szemében - Róbert Gida után, mellett - ő az, aki olvas. Bagoly elvben, tehát művelt, de nem tud vele mit kezdeni. Gyakorlatban nem nyilvánul meg, nincsenek ötletei, nem ír verseket és nem szervez. Mindezekben van "jobb" nála. Bagoly tényleg felesleges, nem kapcsolódik igazán a közösséghez. Egyedül misztikus szerepe lehet, hogy legyen kire felnézni Róbert Gida mellett. Ez persze nem tarthat örökké, Bagoly alól kicsúszik a talaj, fája kidől. Ebben a kiszolgáltatott állapotban semmi nem menti meg attól, hogy "meztelen-a- király" szituációba ne kerüljön. És Zsebibaba gátlástalan.

KANGA

(az asszony) A "Szenvedélyes és Tüzes állat". Kanga alapvetően gondoskodik, fürdet, etet és orvossággal töm. Az állatok nemtelenek, míg Kanga a 100%-os asszony. Kanga egyike Fellini olasz asszonyainak, akivel szemben még Mackónak is komplexusai vannak, talán az egész erdő Anyja, de mégis elsősorban az egészséges új generáció védelmezője. Zsebibaba mellett nála talál otthonra, és erősítő orvosságra Tigris is.

TIGRIS ÉS ZSEBIBABA

(az új nemzedék) Gyerekek, akik kezdetben megcsinálják a bajt és abból csak mások segítségével tudnak ki(le)mászni. A történetek "ideje" alatt cseperednek. Tigrisben és Zsebibabában az a "gyanús", hogy alapvetően már nem Micimackóhoz, hanem Nyuszihoz van közüik. Ahhoz a Nyuszihoz, aki vállalni sem akarta őket. Persze Tigris és Zsebibaba korántsem egyenrangú. Valójában Tigris az egyéniség, persze kicsit

kakukkfióka. Örömmel eszi az orvosságot és ösztönösen halad jó irányba, naivan öntelt, optimista és nem ismeri a lehetetlent. Valószínűleg műszaki zseni. Jobb utódnak bizonyul, mint a szintén optimista Zsebibaba, talán ő még túlságosan fiatal. Tigris Nyuszihoz tartozik ugyan, Micimackóval mégis békésen együtt él, érzi, hogy más síkon mozognak. Konfliktusa igazán Nyuszival van, de Tigris életrevaló, egyértelműen jelzi tehetségét, ami végül Nyuszinak kínos emlék.

IV.

(a válság) Élnek boldogan ... ,csak azután valahogy elromlik valami. Róbert Gida eltűnedezik és *"még a Kicsik Legkisebbike /.../ is tudatára ébred/t/ annak, hogy a Dolgok meg fognak Változni."* Nyuszi felül kerekedik, és többé nincs szüksége Micimackó összetartó erejére. Bagoly tekintélye, leginkább Zsebibabának köszönhetően, elolvad, Füles alkalmazkodása pedig túlzottan tökéletesre sikerül, túlszalad. Kiváló munkássá lesz, viszont a múltjától nem szabadulhat, és a szennyest neki kell kimosnia, amit Micimackó nem vállal. Róbert Gidának Füles verse "adja ki az útját", melyet Mackó udvariasan megtapsol, szelíden átadja helyét. Nyuszi időlegesen megtarthatja szervező pozícióját, de a félresikerült kirándulás Tigrissel már előrevetíti a jövőt, hogy ideig-óráig még tiszteletre méltó, de azután nem lesz szerepe.

(az új kor) És végül a kisfiú elhagyja az erdőt, Micimackóval egyetemben. Róbert Gida kivonul, de a következményekről már nem ez a mese szól.

Szabó Miklós:

Monopólium és verseny: a kezdetek

- POLITIKAI GAZDASÁGTANI ELEMZÉS -

BEVEZETÉS

"A szerzőnek mindenekelőtt témaválasztását kell indokolnia" - kezdi egyik művét Hermann István. Ez a mi esetünkben sem megkerülhető, bár a válasz igen egyszerű, ha egy kicsit is nyitott szemmel járunk a világban. Most, a század végén a tőkék, az anyagi források óriási mértékű koncentrációja zajlik, és a globalizáció éppen azt mutatja, hogy ezek a folyamatok már túlfeszítették a nemzeti illetve regionális határokat. Vissi Ferenc stratégiai szövetségek és globális oligopóliumok létrejöttéről írt egy nemrégiben megjelent tanulmányában (*Vissi [1995]*). Ezek az új formációk igen sok bizonytalanságra adnak okot nemzetközi jellegük, illetve maga a globalizáció ténye miatt. Kezelésük ugyanis meghaladja a hagyományos antitröszt típusú politika kereteit, hiszen azok még államhatárokon belüli problémák kezelésére alakultak ki. Bár történtek elmozdulások, a versenypolitika egyelőre nem terjed túl az integrációs szinteken. További gondot jelent az a veszély, hogy a világméretű oligopóliumok esetleg összefognak, és így egy "óriásmonopólium" alakulhat ki, mely elvileg komoly károkat okozhat a fogyasztóknak. Az általánosan elfogadott doktrína a "verseny szentségének elve", melynek értelmében senki sem kerülhet olyan helyzetbe, hogy dominanciájával veszélyeztesse a demokráciát. Mindenesetre a versenypolitika előtt tornyosuló feladatok igencsak összetettekké váltak.

"[...] ezért szükség lesz arra, hogy a témában érdekelték kialakítsák azokat az alapvetően nemzetközi szintű koordinációs fórumokat, amelyek a kölcsönös kötelezettségvállalások megismerésének és a kölcsönös transzparencia megvalósításának keretei lehetnek."¹

¹ *Vissi [1995]* 1065. old.

A téma tehát - enyhén szólva - időszerűnek tűnik. Ez az írás azonban nem a legújabb fejleményekre kíván koncentrálni, sokkal inkább elmélettörténeti igényű. A marxi elmélet általam fontosnak tartott részeinek elemzését az 1870-es évektől az 1920-es évekig terjedő időszak bemutatása követi, néhány fontosnak tartott gondolkodó ide vonatkozó írásának bemutatásával, illetve a különböző (sok esetben implicit) viták középpontba helyezésével. Szándékosan nem a "közgazdász" kifejezést használom, ugyanis módszertani kiindulópontom az, hogy a monopólium *versus* verseny problémakör nem, vagy csak igen korlátozott mértékben vizsgálható a tiszta értelemben vett (ha úgy tetszik pozitív) közgazdaságtanon, de akár más szaktudományos logikán belül is. A dolgozat az egyes korszakok társadalmi összefüggésrendszeréből kiindulva próbál vonatkoztatási pontokat keresni az adott kérdéskörrel kapcsolatban. Ezért szerepelnek majd közgazdászok, illetve filozófusok egyaránt, de kísérletet teszek egyes politikusok gyakorlatában is megmutatni az elméletben megfogalmazott elveket. Talán a leginkább a manapság nem túl jól hangzó *politikai gazdaságtani* megközelítésként jellemezhetnénk ezt az alapállást.

További célom annak bebizonyítása, hogy a "nyugati" irodalomban megtalálhatóak olyan elemek, melyek arra utalnak, hogy egyfajta állandó vita folyik a baloldali (marxista) hagyománnyal, illetve elmélettel. Sőt, voltaképpen azt állíthatjuk, hogy a *nyugati gyakorlat* fokozatosan magáévá tette, és beépítette rendszerébe a *keleti elméletet* - természetesen nem szó szerinti formában. Egy későbbi elemzés esetleg bebizonyíthatja, hogy a *keleti gyakorlat* mennyiben feleltethető meg a *nyugati elméletnek* - ezt azonban itt nem vizsgálom. Ezért állítottam egymás mellé a baloldali elméleten belüli változásokat illetve a közvetlen nyugati gazdaságpolitikai, üzleti gyakorlatot (és természetesen az ezzel szervesen összefüggő elméleti mozgást).

Az írás lényegében két részből áll. A kiindulópont Marx, de ez nem csupán időrendi elsőbbséget jelent, hanem "módszertanit" is, abban az értelemben, hogy ő volt az, aki a "modern monopólium" fogalmának bevezetésével felhívta a figyelmet arra, hogy a monopólium és a verseny nem csupán egymást kizáró fogalmakként értelmezhetőek, hanem a valóságban létezik az egységük (szintézisük) is. Ebben a részben bemutatásra kerül a tőke koncentrációjának, illetve centralizációjának

problémája is. A második rész a századvég monopolizációs tendenciáit tárgyalja, illetve a XX. század elején adott elméleti válaszokat mutatja be és veti össze (Clark és Lenin). Külön kiemelésre kerül mindezeknek az elméleti konstrukcióknak az amerikai gazdaságon, illetve vállalati rendszeren belüli megvalósítása (Taylor és Ford), majd Antonio Gramsci ide vonatkozó nézeteinek ismertetésével zárul a fejezet, akinek a "szerves értelmiségire" vonatkozó elképzelése világossá tette, hogy csak egy, (a politika szintjén megfogalmazható) magasabb szintézis oldhatja fel a gazdasági alrendszeren belül jelentkező ellentmondásokat.

A KIINDULÓPONT: A MARXI ELMÉLET

Karl Marx 1847-ben írta meg *A filozófia nyomorúsága* című művét, amely válaszként született Proudhonnak *A nyomor filozófiája*² címet viselő írására. Proudhon kísérletet tett a közgazdaságtan és a filozófia szintetizálására, amely az angol és a német fejlődés összhangba hozását jelentette³. Marx azonban lesújtó véleménnyel nyilatkozik erről a "szintézisről" (amit mi sem mutat jobban, minthogy metafizikának nyilvánítja Proudhon filozófiáját):

"A szintézis akar lenni, pedig ő csak összetett tévedés."⁴

Két fontos gondolatot érdemes kiemelni Marx írásából. Az egyik a *természetes* és *mesterséges* folyamatok megkülönböztetése, a másik pedig a "*modern monopólium*" fogalmának bevezetése. A későbbiek szempontjából különösen fontos a természetes-mesterséges intézmények közötti különbségek hangsúlyozása. Marx a polgári közgazdászokat bírálja, akik a hűbéri intézményeket egyértelműen mesterségesnek

² A mű teljes címe: *M. Proudhon: A gazdasági ellentmondások rendszere, avagy a nyomorúság filozófiája*. Párizs, 1846.

³ Márcsak azért is érdemes ezzel a Proudhon-írással foglalkozni, mert - ha korlátolt formában is - de rengeteg, később a mikroökonómiában megjelenő, és komoly matematikai apparátussal vizsgált problémát vet fel a szerző, sok esetben a mikroökonómusoknál világosabban rámutatva a probléma lényegére. Ahogy a görög filozófia jó néhány tétele korábban egyes mítoszokban megtalálható, úgy Proudhon műve is egyfajta "korlátolt" (azaz képletek és görbék nélküli) mikroökonómiának tekinthető.

⁴ Marx [1978] 156. old.

tekintik, a kapitalizmus intézményeit ugyanakkor természetesnek veszik. Természetesnek abban az értelemben, hogy olyan viszonyok kifejezői, melyek mindenfajta történelmi viszonytól (más szóval az időtől) függetlenek.

"Ezek a viszonyok maguk tehát az idők befolyásától független természeti törvények. Örök törvények, amelyeknek mindig uralkodniuk kell a társadalmon."⁵

Vagyis hirtelen elfelejtik, hogy a kapitalizmus intézményei is egy történelmi folyamat eredményei. Marx terminológiáját használva: a termelési mód - vagyis mindazon viszonyok összessége, melyek között a termelőerők fejlődnek - nem valamiféle örök törvények szerint fejlődik, hanem sokkal inkább a termelőerők (és az emberek) mindenkori fejlettségének felel meg. Amint változás áll be a termelőerőkben, úgy átalakulnak a termelési viszonyok is, és mivel a legfontosabb, hogy a már megszerzett gazdagság ne vesszen kárba, ezért az addigi kereteket (termelési viszonyokat) módosítani kell.

"Ettől a pillanattól kezdve a forradalmi osztály konzervatívvá válik."⁶

A mesterséges intézmények hirtelen természetessé válnak. Amit hangsúlyozni kívánok, az az a tény, hogy egy adott korszakban mi természetes és mi nem, az az adott korszak struktúrájából (hatalomgyakorlási mechanizmusából) következik, és nem a természeti törvényekből.

Az elemzés szempontjából Marx másik fontos hozzájárulása a modern monopólium fogalmának bevezetése. A modern monopólium szintetikus fogalom, amennyiben a konkurencia (verseny) és a hűbéri monopólium egysége.

"Tézis: a hűbéri monopólium, amely megelőzte a konkurenciát.

Antitézis: A konkurencia.

⁵ Uo. 148. old.

⁶ Uo. 150. old.

Szintézis: A modern monopólium, amely a hűbéri monopólium tagadása, amennyiben feltételezi a konkurrencia uralmát, és a konkurrencia tagadása, amennyiben monopólium."⁷

Statikus értelemben persze a verseny és a monopólium egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. A valóságban azonban nemcsak ellentétüket, hanem szintézisüket is megtaláljuk, amely "nem formula, hanem mozgás".

"A monopólium létrehozza a konkurrenciát, a konkurrencia létrehozza a monopóliumot. A monopolisták konkurrálnak egymással, a konkurrensokból monopolisták lesznek. Ha a monopolisták az egymás közötti konkurrenciát részleges társulásokkal korlátozzák, akkor növekszik a konkurrencia a munkások között, és minél inkább nő a proletárok tömege egy nemzet monopolistáival szemben, annál féktelenebbé válik a konkurrencia a különböző nemzetek monopolistái között. A szintézis olyan, hogy a monopólium csak a konkurrenciaharcban való állandó részvétellel tudja magát fenntartani."⁸

A modern monopólium tehát dinamikus fogalom. Egy részpiacon lehetséges stabil állapot (a mikroökonómia éppen ezt a folyamatot írja le), de ezzel még nincs megoldva makroszinten a probléma. A monopólium magában hordozza a továbblépés igényét - az újabb részpiacon a többi monopolistával versenyeznie kell. Ezzel elértünk a *koncentráció - centralizáció* problémájához, amelyet Marx húsz évvel később, *A tőke* című művében fejt ki részletesen.

A tőkés felhalmozás általános törvénye címet viselő fejezet foglalkozik a fenti kérdéskörrel. Kiindulópontja az eredeti felhalmozás.

"[...] a munka társadalmi termelő erejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni. [...] az árutermelés alapzatán [...] ez a feltétel csak az egyéni tőkék növekedése révén válik valósággá,

⁷ Uo. 193. old.

⁸ Uo. 194. old.

vagyis abban a mértékben, amelyben a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkések magántulajdonává változtatják."⁹

A termelési mód azonban "visszahat", és felgyorsítja a tőkefelhalmozás folyamatát. A felhalmozás így bizonyos fajta koncentrációval jár együtt, melynek két elemét emelhetjük ki:

1. A koncentrációt korlátozza a gazdasági növekedés;
2. Egy adott iparágon belül a tőkések versenyeznek egymással (ugyanis a tőkefelhalmozással egyidejűleg nő a tőkések száma is).

A felhalmozás tehát koncentráció és konkurencia (más szavakkal monopólium és verseny) egysége. A konkurencia azonban monopóliumba csap át (ahogy azt már fent kifejtettük), és egy ellentétes folyamat indul be, melyet Marx centralizációnak nevez:

"Ez már kialakult tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevés számú nagyobb tőkévé való átváltoztatása."¹⁰

A játékelmélet egyszerű fogalmaival: a pozitív összegű játékból zéró összegű játék lesz.

"A tőke itt egy kézben nagy tömeggé dagad, mert amott sok kézben elvész. Ez a tulajdonképpeni centralizáció, eltérően a felhalmozástól és a koncentrációtól."¹¹

Összefoglalva: a verseny fő elve a költségek csökkentése, amely a termeléstől illetve ezen keresztül a termelés méreteitől függ. A nagyobb üzemek fokozatosan kiszorítják a kisebbeket, melyek kénytelenek egy másik iparágba vándorolni.

A centralizációnak ugyanakkor egy másik elemét is kiemeli Marx: ez pedig a hitel. A tőkés felhalmozás fejlődésével kialakul a verseny és a hitelrendszer is, melyek a centralizáció két legfontosabb ösztönzői. Marx számára a két folyamat között nincs

⁹ Marx [1967] 584. old.

¹⁰ Uo. 585. old.

¹¹ Uo. 586. old.

döntő különbség, azon kívül, hogy a centralizáció lényegében felgyorsítja a folyamatokat. A lényeg a gazdasági hatás, mely mindkét esetben ugyanaz: előrehaladás a termelés társadalmasodásában (ld. később Leninnél).

"Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen üzött termelési folyamatokat mindinkább társadalmilag kombinált és tudományosan elrendezett termelési folyamatokká változtassanak át."¹²

Marx elemzése egy újabb elemmel egészíthető ki: koncentráció és centralizáció ugyanannak a folyamatnak, a monopolizációnak két oldalát jelentik, melyek azonban nem egyenrangúak abban az értelemben, hogy a centralizáció már - a hiteleken keresztül - az állam által befolyásolt folyamat. Nem csupán arról van szó tehát, hogy a tőkék szükössé válásával a koncentráció centralizációba csap át. A centralizáció az egyes tőkéket összefogó folyamat, és ennyiben a tőkések "feletti" szintet jelenti.

A SZÁZADVÉG ÉS A SZÁZADELŐ PROBLÉMÁI

A "klasszikus" kapitalizmus korszakát (az 1848-as forradalmak utáni negyedszázadot) az 1873-as válság zárta le. Ekkorra kezdtek kialakulni a szabad versenyből kiemelkedett első monopóliumok. A feltételek valószínűleg már korábban megvoltak. A késést Stigler a modern részvénytársaságok és a modern tőkepiac lassú fejlődésével magyarázta (Stigler [1989]). Ebben az időszakban kezdett a New York-i tőzsde az értékpapírok hatékony piacává fejlődni. Valószínűnek tűnik, hogy a monopóliumok kialakulásához bizonyos intézményes változások is nagyban hozzájárultak.¹³

A folyamat legdinamikusabban az Egyesült Államokban ment végbe. A fő vállalatalapítási forma a részvénytársaság volt, amely egyrészt feltételezte a szakszerű irányítást, másrészt korlátlanul bővíthető volt, így alkalmassá vált a legkorszerűbb

¹² Uo. 587. old.

technológiák alkalmazására. Az első trösztök a vegyiparban alakultak ki (pl. Rockefeller Standard Oil-ja), majd ezt követték a gép- és villamosiparon belüli szerveződések. Európában inkább a kartell (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia), Japánban a szindikátus vált tipikus formává, melyek kevésbé fejlett változatai a monopóliumnak. Az állam közvetlenül is hozzájárult a monopolizációs folyamathoz, mégpedig a védővámokon keresztül. H. O. Havemeyer, az amerikai cukortröszt elnöke nyilatkozott úgy, hogy "a vámtarifa valamennyi tröszt szülőanyja." Az 1873-as válság után feléledő neoprotekciónizmus felgyorsította a gazdaságon belüli koncentráció folyamatát és hozzájárult a Lenin által "imperializmusnak" nevezett korszakra való áttéréshez. Németországban a vámvédelmi szabályok mellett megemlíthetők még az exportszubszenciák is, melyek megerősítették az állami tulajdonban levő vasutak és hajózási társaságok monopolhelyzetét.

1. A vállalati struktúra átalakulása

A kapitalizmus minden állapotában voltak (és vannak) kis-, közép- és nagyvállalatok, és a kisebb vállalatok száma mindig meghaladta a nagyobbakét. A "*reprezentatív vállalat*" azonban folyamatosan átalakult az idők folyamán.¹⁴

Bár már korábban is léteztek nagyobb társaságok a nemzetközi kereskedelemben (Kelet-Indiai Társaság, The Hudson Bay Co., stb.) ezek inkább a dinoszauruszokhoz hasonlítottak (azaz "nagy tömeggel és kis aggyal rendelkeztek"). A nagyvállalat elődjét sokkal inkább a manufaktúrákban kell keresnünk, melyek felismerték a munkamegosztásból származó előnyöket. A munkamegosztás szervezésének két legjellegzetesebb módja a *piac* és a *gyár* lett. A gyáron belül (mikroszinten) a tudatos tervezés valósult meg, és az egyén egy adott hierarchiába kapcsolódott be, míg a piacon (makroszinten) egy decentralizált, kompetitív folyamat volt jellemző. A prekapitalista rendszerben a struktúra éppen fordított volt: a munkamegosztás

¹³ Lásd Monopóliumok és oligopóliumok létrehozását célzó fúziók. in: *Stigler* [1989] 178-193. old.

¹⁴ *Stephen Hymer* öt ilyen állapotot említ meg: műhely (*workshop*) - gyár (*factory*) - nemzeti vállalat (*national corporation*) - multidivizionális vállalat (*multidivisional corporation*) - multinacionális vállalat (*multinational corporation*).

hierarchikus rendszerű volt makroszinten, a termelési egységek szintjén azonban nemigen beszélhettünk tudatosságról. A tőkés rendszerben tehát minden megfordult, a piac vált a termelő tevékenység fő szervezőjévé. Az állam persze nem "tűnt el" a rendszerből, csupán a piac "felett" maradt - mintegy az intézményes rend biztosítékaként.

Az Egyesült Államokban az 1870-es években még a "marshalli" vállalat volt a tipikus forma, a század végére azonban át kellett, hogy adja a helyét a nemzeti vállalatnak, melynek az egyik legfontosabb ismertetőjegye az új adminisztratív struktúra volt. Egy "adminisztratív piramis" vette át a családi vállalkozás szerepét, amelyben még mindenki átlátott mindent. *Alfred Chandler* hangsúlyozza, hogy ebből a szempontból a vasút modellként is szolgált, miközben egyfajta "húzóágazat" szerepét is betöltötte. Az új adminisztratív struktúrában egy központ (*head office*), illetve több kisebb helyi iroda (*field office*) szerepelt, melyek segítségével földrajzilag egymástól távol eső területeket is be lehetett vonni az irányításba. Ezzel megvalósult a menedzsmenten belüli vertikális munkamegosztás. A feladatokat azonban tovább bontották egy adott szinten belül is (horizontális munkamegosztás), mégpedig különböző részlegek (*departments*) létrehozásával - pénzügyi, kereskedelmi, szállítási, műszaki részleg stb. Különösen fontosnak tartom kiemelni a *Head Office* megjelenését, amely a szervezet tudatosodását fejezte ki.

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az 1910-es évekre megoldódott a tömegtermelés problémája, a termelők pedig kényszerpályára kerültek. A termelési javak előállítói minél kevésbé munkaigényes gépeket kellett, hogy piacra vigyenek, a fogyasztói javak termelőinek pedig újabb és újabb termékekkel kellett előrukkolniuk (ez a jelenség az ún. Engel-törvényként ismert az irodalomban, és azt mondja ki, hogy a jövedelem növekedésével a fogyasztó hajlamosabb áttérni új termékek fogyasztására). Nem véletlen, hogy ekkoriban jelenik meg a marketing illetve a termékfejlesztés¹⁵.

2. Politikai lépések

Az Egyesült Államokban a XX. század elején elindul egy monopólium-ellenes mozgalom, miután a társadalmon belül viszonylag széles konszenzus alakult ki arról, hogy az átlagemberek érdekében elengedhetetlenek bizonyos reformok. A trösztellenes törvények tulajdonképpen ennek a folyamatnak az első lépései. Az első trösztellenes törvény Grover Cleveland nevéhez fűződik, melyet 1887-ben fogadtak el. Ezt követte 1890-ben a *Sherman Act*, amely törvényellenesnek nyilvánított minden olyan egyesülést, amely a kereskedelem korlátozását veszélyeztetheti. A Sherman-féle törvény azonban nem bizonyult igazán hatásosnak a trösztök illetve monopóliumok elleni harcban. Közvetlenebb beavatkozásra volt szükség, és a döntő lépést *Theodore Roosevelt* elnök tette meg 1904-ben a Northern Securities holdingegyezmény megtámadásával. Maga Roosevelt elnök nyilatkozott úgy, hogy ezek a törvények "annyira hatásosak, mint az üstökösök ellen kibocsátott pápai bullák".¹⁶ A holdingot *J. P. Morgan* hozta létre a vasúttársaságok közötti versengésből származó veszteségek csökkentésére. A lépést közgazdaságilag tehát semmi sem indokolta. Más kérdés, hogy 1906-ban elfogadták a Hepburn-féle törvényt, amely szentesítette a vasutak központi szabályozását.

Az 1912-es elnökválasztást - többek között a Republikánus Párton belüli megosztottságnak köszönhetően - *Woodrow Wilson* nyerte. Kormányzása alatt vámreformot vezettek be, 1914-ben elfogadták a *Clayton Act*-et, amely tovább szűkítette a trösztök mozgásterét. Elnökségének végén az USA külpolitikailag is egészen más szerepet töltött be, mint néhány évtizeddel azelőtt. Az "amerikai imperializmus" ugyanakkor nem területi jellegű, hanem sokkal inkább kereskedelmi: a legfontosabb szerep a gazdasági diplomáciáé.¹⁷

¹⁵ Míg Marx korában a verseny elsősorban az olcsóbb árukért folyt (lényegében árversenyről beszélhetünk), addig a század végén már elkezdődik a minőségi jellemzőkben folyó verseny. Platón fogalmaival: a "jó munka" előtérbe kerülése a "sok munkával" szemben.

¹⁶ *Ripp* [1989] 157. old.

3. Elméleti válaszok (Clark és Lenin)

A marxi elmélet egyik tétele szerint minden politikai rendszer egy gazdasági logika megfelelője. Ez ebben az esetben is igazolható: ami Theodore Roosevelttel illetve Wilson (a "progresszív éra") a politikában, az J. B. Clark a közgazdaságtanban¹⁸. Ide vonatkozó nézeteit azonban V. I. Lenin munkásságával párhuzamosan mutatom be.

J.B.Clark amerikai közgazdász, központi problémája a jövedelemelosztás kérdése volt. Nevéhez fűződik a határelemzés mint technika alkalmazása a fenti problematikára. 1904-ben előadásorozatot tartott a Columbia Egyetemen *A monopóliumok problémája* címmel, ahol azt a kérdéskört vizsgálta, hogy mit lehet kezdeni ezekkel az óriás méretű vállalatokkal¹⁹. Leninhez hasonlóan - akinek életművétől, illetve főbb műveinek ismertetésétől itt eltekintenek - felismerte, hogy a monopóliumok problematikájának megoldása nem azok lerombolásában, hanem ellenőrzésükben keresendő. A monopóliumok jók, mert előrehaladást jelentenek a termelőeszközök fejlődésében, abban a folyamatban, amelyben a fizikai munkát fokozatosan gépek váltják ki, stb. Ugyanakkor rosszak, mivel a törvényes profiton felül extraprofitra tesznek szert, eltorzítják a politikai életet, tovább rontják a társadalom erkölcsi állapotát, és ami a legfontosabb: veszélyeztetik a *demokráciát*.

"Megmenthetjük-e demokráciánkat új formában? [...] Ez attól a kérdéstől függ, hogy mi egységes nemzetként szabályozhatjuk-e, irányíthatjuk-e azokat a gigantikus erőket, amelyek mozgásba lendültek."²⁰

¹⁷ Van, aki "dollárimperializmusnak" nevezi ezt a folyamatot.

¹⁸ A század utolsó negyedére a közgazdasági elméleten belül is végbemegy egy paradigmaváltás, a klasszikus közgazdászok (A. Smith, D. Ricardo, J. S. Mill, K. Marx) helyét a neoklasszikus közgazdaságtan veszi át. Mással marginalista forradalomnak nevezik ezt a váltást, melyet olyan nevek reprezentálnak, mint L. Walras, S. Jevons illetve C. Menger. A határelemzési technikát alkalmazták az átlagokkal szemben, a fő értékképzőnek a hasznosságot tekintették, ellentétben az addigi munkaértékelmélettel, továbbá a hangsúly átkerült a termelési oldalról a fogyasztás oldalára. Később ezt P. A. Samuelson úgy fogalmazza meg, hogy "a fogyasztó a király". Bár kétségtelenül hiányossá teszi elemzésünket, de eltekintünk a mikroökonómia álláspontjának részletes kifejtésétől (Alfred Marshall ide vonatkozó írásai különösen nagy jelentőségűek), illetve úgy gondoljuk, hogy a lényegi összefüggéseket Clark nagyszerűen összefoglalja.

¹⁹ Az előadásorozatot könyv alakban is megjelent: *J. B. Clark: The problem of monopoly. A study of a grave danger and of the natural mode of averting it.* New York, Macmillan. 1904.

Clark megoldása tehát a demokrácia eszményének a középpontba állítása volt²¹. Itt azonban nem a demokrácia "valóságáról" van szó a hagyományos többségi demokrácia értelmében, sokkal inkább arról, hogy a demokrácia tudatának kell irányítania a tulajdonosokat. Egy újfajta irányítási mechanizmus körvonalazása folyik, amely egyben az addigi, "hagyományos" profitmaximalizáló logika végét is jelenti:

"A fizikai erő gazdasági alkalmazásából a kisipar és a demokrácia régi formájának a vége következik."²²

A tudat alakítását nem a fenti "kapitalista" logika végzi el, hanem a politikai intézményrendszer. Clark is említi az ellenőrzést mint a monopóliumok elleni harc egyik legfontosabb eszközét.

Leninnél ez talán még hangsúlyosabban merül fel *A szovjethatalom soron levő feladatai* című művében, a nyilvántartás és ellenőrzés kérdéseként²³. Ez a műve 1918-ban született, de a monopóliumokkal már az 1916-os *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című írásában is foglalkozik. Lényegében véve Clarkhoz hasonlóan viszonyul a monopóliumokhoz: a monopóliumok a fejlődés hordozói, mert előrelépést jelentenek a termelés társadalmasodásában. A termelés társadalmi, ugyanakkor az elsajátítás magántőkés formájú. Ahogy később írja:

"A társadalmi termelési eszközök továbbra is kisszámú személy magántulajdonát alkotják. A formálisan elismert szabad verseny általános keretei megmaradnak, s a maroknyi monopoltőkésnek a lakosság többi részére nehezedő nyomása százszorta súlyosabbá, érezhetőbbé, elviselhetetlenebbé válik."²⁴

Számára a megoldás kézenfekvő: a burzsoáziát leváltani, és a munkásosztályt hatalomra juttatni. Érdekesség, hogy míg Lenin a *világforradalmat* hangsúlyozta, addig

²⁰ J. B. Clark: A társaságok növekedése. in: Gazdaság és üzlet II. 92. old.

²¹ Alfred Marshall hasonló megoldást képzelt el: ő a nyilvánosság mint szabályozási eszköz szerepét hangsúlyozta. A Federal Trade Commissiont pedig olyan gazdaságpolitikai kutatószervezetnek tekintette, amely képes különbséget tenni hasznos és káros tevékenységek között.

²² Uo. 92. old.

²³ A nyilvántartás és ellenőrzés problematikája a mikroökonómiában is megjelenik, mégpedig a közismert *tökéletes informáltság* fogalmában.

Amerikában ugyanennek a problémának a megoldása a *világpénz*, a *világkormány* fogalmának a megjelenése. A Lenin által hangsúlyozott szovjethatalom progresszívebb elképzelés a clarki demokraciánál, mert itt konkrétan meg van jelenítve a cél (a munkásosztály felemelése), míg Clarknál ez sokkal homályosabb. A szabályozás kérdését ugyanakkor Clark oldja meg jobban, mivel elválasztja egymástól a monopóliumot és az államhatalmat (ha úgy tetszik a tőke és az állam szintjét), míg Leninnél ez a kettő lényegében összemosódik. Mint azt fent már említettük, Clark egy újfajta irányítási mechanizmust próbált felvázolni. A gyakorlatban ezt egyrészt a wilsoni elvekben érhetjük tetten, másrészt F. W. Taylor és H. Ford vállalat-koncepciójában.

4. "Demokracia" a vállalaton belül (Taylor és Ford)

F.W.Taylor volt az, aki leírta annak a folyamatnak az elméletét, hogyan kell az olcsó bérű, alacsonyan képzett munkásokból a maximális teljesítményt kihozni. Módszerei közül ki szokás emelni a munkafolyamat elemzését és részfeladatokra bontását, a részfeladatok számának csökkentését egy-egy munkásra vonatkozóan, a szigorú felügyelő- és ellenőrző apparátus alkalmazását, a teljesítménybérezési rendszert, az idő- és mozdulatelemzéseket, valamint a tervezés és a végrehajtás kettéválasztását. Amit azonban kevésbé hangsúlyoz az ide vonatkozó irodalom, az annak a ténynek a jelentősége, hogy a taylorizmus a munkásmozgalom megerősödésének veszélyére való reakcióként jött létre. Ez volt a célja "mentális forradalmának", de ez a gondolat húzódtott végig a különböző jelszavai mögött. Taylor tehát egyfajta kiegyezést jelentett a tőke és a munka között, egyesülést egy magasabb cél, a vállalat (illetve annak fennmaradása) érdekében. *A tudományos vezetés alapjai* című művében egy Schmidt nevű munkás példáját hozza fel, akinek végül is sikerült megsokszorozni a termelékenységét a tudományos módszerek segítségével²⁵. Miközben ösztönözni próbálták a munkást, nem az eljövendő magas bért hangsúlyozták, hanem azt, hogy

²⁴ Lenin [1981] 29-30. old.

²⁵ Az ide vonatkozó részt lásd: Taylor [1983] 208-211. old.

"magas értékű embernek" tartja-e magát. Ez egészen világos kifejezése annak, hogy az egyén a vállalat szempontjából "határozódik meg". A fő cél a vállalat (Clarknál a demokrácia), a munkás pedig akkor értékes ember, ha magáévá (belsővé) teszi a vállalat (a demokrácia) értékeit. A klasszikus kapitalizmus korszakában a kapcsolat éppen fordított volt: akkor számított valaki értékesnek a társadalom számára, ha - kissé leegyszerűsítve - sok árut tudott eladni, vagyis sok pénze volt (azaz a pénzből következett az érték)²⁶. Itt ellenkezőleg: ha értékes tud valaki lenni, akkor sok pénze is lehet. Taylor tehát az első lépcső abban a folyamatban, amely során a Clark által megfogalmazott elvek a vállalaton belül valóságossá válnak. A taylori rendszer azonban komoly "szabadsághiánnyal" küzd, amennyiben nem biztosítja a felfelé való mozgást a vállalati hierarchiában. Taylor a munkásait "idomított gorillának" nevezte, és úgy gondolta, hogy nem kell gondolkodniuk. Bár ezt a mozzanatot sem szabad valamifajta végletes barbárság kifejeződéséként értékelnünk, hiszen itt a felesleges gondolkodás kiirtásáról van szó. Magának a fizikai mozgásnak az elgépiesedéséről beszélhetünk inkább, és így az agyat másra lehet használni. A gondolkodás azonban nem irtható ki teljesen, és a vállalkozó számára újabb megoldandó feladatot jelentett, hogy miként lehet a munkás gondolatait integrálni. Ezt egyébként később a Ford-féle vállalat modell oldja meg. A taylori rendszert Lenin fogalmaival úgy jellemezhetnénk, mint amiben élesen elválik egymástól a szovjethatalom és az anyagi munka. A szellemi rokonság egészen közvetlen Leninnel, aki több írásában is foglalkozott a taylori elvekkel, melyek közül néhányat progresszívnek ítélt meg²⁷.

A taylori rendszer továbbfejlesztését **Henry Ford** végezte el. Sok szerző csak úgy emlékezik meg Fordról, mint aki a futószalag bevezetésével, illetve a taylori elvek átvételével csupán magasabb szinten valósította meg a munkások kizsigerezését - a magasabb bérek (a híres ötdolláros napibér) is csak arra voltak jók, hogy a jobb minőségű munkásokat odacsalogassa, majd rövid idő múltán frissebbekre cserélhesse őket. Ford vállalata közvetlenül vette kézbe a szállítást és a forgalmazást, melynek segítségével magasabb béreket és alacsonyabb eladási árakat állapíthatott meg.

²⁶ A probléma világos kifejtését lásd A tőke első fejezeteiben.

²⁷ Többek között lásd *Lenin* [1913], [1914] és [1918].

Ezután következhetett a termelés ésszerűsítése az erőszak és a meggyőzés sajátos keverékével - szakszervezetek szétzúzása, magas bérek, szociális juttatások, ideológiai propaganda (a részletekről lásd *Liebfeld* [1973]). Az Egyesült Államokban ekkorra a racionalizálás segítségével eljutottak a munka- és termelési folyamatok olyan szintjére, amely egy új embertípus szükségletét fogalmazta meg. A termelékenység magas szinten való fenntartása a munkás szempontjából a "rendszeres élet" követelményét hozta magával²⁸. Ezt az állam is felismerte, és megpróbálta a saját eszközeivel ösztönözni - gondoljunk csak a szesztilalomra, melynek gyakorlata kétségtelenül álszent motívumokat is tartalmazott, és többek között hozzájárult a maffia kiépüléséhez (ez Al Capone korszaka), de ugyanakkor előrelépést jelentett abban a folyamatban, amely a magánélet-közélet merev szembenállását kívánta meghaladni - többek között a fogyasztás irányításával is. Itt utalhatunk Leninre, aki a szocialista államot termelő és fogyasztási kommunák hálózataként képzelte el, és üdvözölte a fogyasztói szövetkezetek létrejöttét. Mindkét koncepció annak az elképzelésnek a meghaladása, mely szerint a termelésben lehet, hogy közvetlenül kapcsolódunk a társadalomhoz, illetve annak elvárásaihoz, de legalább a fogyasztásban hadd legyünk szabadok.

Már Leninnél is megtalálható a verseny fogalmának felismerése a szocialista verseny formájában (ez volt az alapja a későbbi Sztahanov-mozgalomnak), melynek segítségével lehetővé válik a gyáron belüli felfelé való mozgás. Ford is hasonló elképzelést valósított meg saját vállalatára vonatkozóan. Leninnél ugyanakkor nem tűnt világosnak a gyár és az állam kettéválasztása, sőt egy helyütt éppen azt írja, hogy az államot ugyanúgy kell megszervezni, mint egy gyárat. Hogy szellemileg mennyire nem áll távol egymástól Lenin és Ford, arra álljon itt a következő példa. 1918-ban Henry Ford úgy gondolta, hogy eljött az ideje annak, hogy bekapcsolódjon az Egyesült Államok politikai életébe. Egy újságírói kérdésre pedig a következőképpen válaszolt:

²⁸ Antonio Gramsci (lásd később) az *Amerikanizmus és fordizmus* című írásában foglalkozik a kérdéssel, és az alkoholizmus mellett a nemi élet rendszertelenségét említi a legfontosabb veszélyekként. Ahogy ő fogalmaz, az "új industrializmus" monogámiát kívánt.

" - Ennek a tisztségnek az elfogadását csak akkor vehetem fontolóra, ha felajánlják nekem. Végső soron nincs is nagy különbség egy állam és egy gyár vezetése között."²⁹

5. Demokrácia a politika szintjén (Gramsci koncepciója)

A magas béreket úgy kell tehát értékelnünk, mint amelyek hozzájárultak a minőségi munkások kiválogatásához és állandósításához. Egyfajta átmeneti állapotot jelentettek, amíg nem állandósultak az új módszerek. Gramsci szerint ekkor az amerikai ipar egy újabb monopóliumot használt ki: a monopolista bérek rendszerét. Később azonban bekövetkezik az, ami minden monopóliumnak a sorsa, a lassú elhalás, így a monopolista profitokkal együtt a monopolista bérek is eltűnnek majd. Szerinte Ford legnagyobb érdeme az volt, hogy kísérletet tett egy "szerves" munkásgárda létrehozására (a *szerves értelmiségi* értelmében), amely a munkásmozgalom életében is új korszakot indított.

Üdvözölte ezeknek a haladó elveknek a vállalaton belüli alkalmazását (*Gramsci* [1970]), de egyben tovább is fejlesztette ezt a koncepciót. Amit megvalósított Ford a gazdasági alrendszeren belül, azt alkalmazta Gramsci a politikai alrendszerre. Persze ezzel egyúttal magasabb szintre is emelte azt, hiszen nála a politika olyan rendszer, amely az egész újratermelési folyamatot képes átfogni (így a gazdaságot is), más szavakkal a politikában a termelési mód egésze jelenik meg. Lukács György terminológiáját használva: a politikában jelenik meg a totalitás (*Lukács* [1971]). Míg Fordnál a *gyár* képviselt egyfajta megkérdőjelezhetetlenséget, addig Gramscinál ez a politika (*az állam*) lett. Ez azonban sokkal termékenyebb gondolat, hiszen az állam léte megkérdőjelezhetetlen ugyan, de annak konkrét intézményrendszere állandóan változik. A cél ennek az intézményrendszernek az állandó fejlesztése lesz. A gyár, a vállalat nem lehet a lukácsi értelemben vett totalitás, hiszen azok a kapitalizmus egy adott korszakának felelnek meg (igaz, a fordizmus bizonyos szempontból a "gyárkorszak" csúcsa).

²⁹ *Liebfeld* [1973] 140. old.

Egy későbbi munkájában, *Az új fejedelemben* (Gramsci [1977]) a központi fogalom a *párt* lett, amely a nemzetfogalom helyét vette át, és végső célként az értelmiségivé válást jelölte meg. Clark számára az "egységes nemzet" volt a megoldás a monopóliumokból származó veszélyek orvoslására. A párt a nemzetnél sokkal tudatosabban fejezte ki lényegében ugyanazt a tartalmat. Gramsci ezzel a politika szintjére emelte a problémát:

"[...] amikor a párt haladó, "demokratikusan" működik (a demokratikus centralizmus értelmében), amikor a párt retrográd, bürokratikusan működik (a bürokratikus centralizmus értelmében)."³⁰

Párt - politika - állam. Ezek a fogalmak Gramscinál többé-kevésbé ugyanazt a tartalmat kívánták kifejezni. Talán sikerül világosabbá tenni elgondolását egy újabb fogalom beemelésével: ez pedig a *szerves értelmiségi* (Gramsci [1970]). A *Filozófiai írásokban* arról írt, hogy minden társadalmi csoport születésekor egyúttal "világra jön" egy értelmiségi réteg is, "amely a csoportot homogeneitással ruházza fel és tudatára ébreszti saját funkciójának, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai téren is." Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy egy adott társadalmon belül kit tekintünk értelmiséginek. Alapvető hibának tartotta, hogy az értelmiségi kritériumait az adott csoport tevékenységében keresték és nem a társadalmi viszonyok rendszerében. Az értelmiségi - nem-értelmiségi megkülönböztetés így inkább a közvetlen társadalmi funkcióra utal, és azt jelzi, hogy a szellemi vagy a fizikai tevékenység a hangsúlyosabb.

"Ez azt jelenti, hogy ha beszélhetünk is értelmiségiségről, nem beszélhetünk nem-értelmiségről, mert ilyen nincs."³¹

³⁰ Gramsci [1977] 51. old.

³¹ Gramsci [1970] 276. old.

MŰHELY

A szerves értelmiségi fontos jellemzője, hogy benne egyesül elmélet és gyakorlat. Ezért lesz Gramsci "alapegyenlete" a következő:

szakember + politikus = szerves értelmiségi.

Bizonyos értelemben az értelmiségiek az uralkodó csoport "megbízottait" jelentik, akiknek biztosítaniuk kell a hegemonia (a hatalomgyakorlóknak az egész társadalomra gyakorolt hatása), illetve közvetlenül a kormány működését, az erőszak és a meggyőzés sajátos keverékének alkalmazásával. Ezzel egyúttal maga az értelmiség is struktúrázódik, és kialakul egyfajta belső munkamegosztás.

Irodalomjegyzék

- Andor László [1996]: *Amerikai politika a XX. Században*. Kézirat. Budapest.
- Baran, Paul A. - Sweezy, Paul M. [1970]: *Monopoly Capital*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Futószalag és kultúra. [1972]: *Esszék a mai amerikai kultúrális életről*. szerk.: Bart István és Hernádi Miklós. Gondolat, Budapest.
- Gazdaság és üzlet I-II*. [1994]: AKG Kiadó, Budapest.
- Gramsci, Antonio [1977]: *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, Budapest.
- Gramsci, Antonio [1970]: *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Johansson, Alf [1986]: *"The labour movement and the emrgence of Taylorism."* Economic and Industrial Democracy. 1986. Vol. 7. No. 4. November.
- Lenin, V. I. [1969]: *"A verejtékeztetés tudományos rendszere."* Lenin Összes Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1970]: *"A Taylor-rendszer - az ember leigázása a gép által."* Lenin Összes Művei. 24. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1973]: *A szovjethatalom soron levő feladatai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1981]: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Liebfeld, Alfred [1973]: *Henry Ford, az "isten"*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lukács György [1971]: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Mahon, Rianne [1987]: *"From Fordism to?: New Technology, labour markets and unions."* Economic and Industrial Democracy. 1987. Vol. 8. No. 1. February.
- Marx, Karl [1967]: *A tőke. I. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Marx, Karl [1978]: *A filozófia nyomorúsága*. Magyar Helikon, Budapest.
- Ripp Géza [1989]: *A tőkés gazdaság a történelemben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schnitzer, Martin C. [1990]: *Contemporary Government and Business Relations*. Fourth Edition, Houghton Mifflin Company, Boston.

MŰHELY

Stigler, George J. [1989]: *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Taylor, Frederick Winslow [1983]: *Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Vissi Ferenc [1995]: *Stratégiai szövetségek, globális oligopóliumok.* Közgazdasági Szemle, XLII. évf., 1995. 11. sz.

Gervai Pál:

A marxizmus-leninizmus és a nyugati társadalmi-gazdasági rendszer

A marxizmus állásáról - Fukuyamától Derridáig

Az elmúlt hosszú időszak liberális ideológiai diktatúrájának legfőbb eszmei mondanivalója az volt, hogy a nyugati társadalmi-gazdasági rendszert kapitalizmusnak kell felfogni. Vagy ami enyhített formában, de ugyanaz, az uralkodó gazdaságirányítási rendszert "szociális piacgazdaságként" kényszerítették elfogadni, vagy értelmezni. (Ez a lényegtelen különbség az angolszász, illetve a nyugatnémet frazeológiához való kötődés különbségéből adódik.)

A liberális ideológiai diktatúra egyedulalma azonban véget ért. A liberalizmus mint eszmei hatás nem szűnt meg, mert a liberális alapértékeket, a piacgazdaságot, a magántulajdont, a szabad választásokon alapuló parlamentáris demokráciát, a többpártrendszert, az emberi- és szabadságjogokat továbbra is érvényesnek ismerik el, és ez a propagandában továbbra is hangsúlyozottan jelen van. Azonban azt a társadalomszerveződési elvet, amely a jelenkori társadalmi-gazdasági alakulatot uralkodó módon meghatározza, már nem kizárólag a liberális értékekben határozzák meg. És sajátos módon jelenleg nem egy meghatározott társadalomszerveződési elv, vagy gazdaságirányítási modell, hanem egy technikai fejlesztés eredménye áll a középpontban: 1995 ősze óta a gazdaságpolitikai propaganda uralkodó helyét az információs világhálózat foglalja el. Az információs szupersztráda és az ezt kiegészítő számítógépes írásmód lenne az az elv ezek szerint, amely alapján a társadalmi rendszer meghatározhatóvá és kibonthatóvá válna.

Ezt az információs és kommunikációs technikai propagandát néhány viszonylag erőtlen társadalomszervezési elvi irányzat kíséri. Az egyik talán neokeynesiánus irányzatnak nevezhető. Itt újra az állam szerepére kerül a hangsúly, csak most nem az állam újraelosztó funkcióját, hanem a törvényességet biztosító, bizonyos stratégiai beruházásokat megvalósító és a piacgazdaságot és a magántulajdont működtető és

fenntartó feladatát emelik ki (pl: Osborne). A másik ilyen irányzat egy bizonyos posztmodern liberális-demokratikus gondolkörnek minősíthető. Ennek az egyoldalú liberalizmussal szemben a liberalizmus és a demokrácia szükséges egyensúlya a fő mondanivalója. Azt állítják - szerintem helyesen -, hogy a demokrácia mint társadalomszerveződési forma meghaladja a kapitalizmus termelési módjának a szintjét (pl. Heller Ágnes vagy McBride). Egy harmadik ilyen eszmei sűrűsödési pont esetleg egy posztmodern-neoheideggeriánus (és gadameri) gondolkodásmód, amely a történelem szubjektív alakítását, illetve alakíthatóságát emeli ki (csak itt inkább az objektív dialektika hiányzik), de szerintem helyesen a különböző társadalmi alrendszerek egységes kezelésének az álláspontját képviseli (pl. Fehér M. István). Ennek az egyik elágazásaként említem a nyelvi- illetve tudományfilozófiai felfogást, amely mostanra kommunikációs technikai-filozófiai irányzattá alakult, a társadalomszerveződést a kommunikációs technikai lehetőségekre vezeti vissza (pl. Nyíri Kristóf). Negyedikként veszem számba azt az egyébként ezidő szerint meglehetősen gyenge törekvést, amely a marxista, illetve a marxi szellemi örökség felelevenítését, feltámasztását, érvényének az elismerését tűzi ki célul (pl. Derrida). Eszerint a marxi elméletet, mint szellemi irányzatot le kell választani a megbukott keleti gyakorlatról, és így ennek mint elméletnek a jelenkorban is érvényességet kell tulajdonítani - ebben teljesen egyetértek velem, én éppen azt szeretném egy kicsit jobban megmutatni, hogy hogyan. (Eredetileg azt terveztem, hogy Derrida: Marx kísértetei c. könyvének a problémáin megyek végig, úgy, ahogy 1995 elején ezt Fukuyama könyve kapcsán tettem, de ezt a gyenge kérdésfeltevések miatt nem lehetne jól megcsinálni. Fukuyama, amint azt kritikusai is érzik, kétségtelenül hiányos filozófiai műveltségű, és ez nem csak a filozófiai anyag ismeretének a fogyatékoságaiban jut kifejezésre, hanem abban is, hogy nem tudja a szellemtörténeti módszert, vagy más szóval a dialektikát elég helyesen alkalmazni. Viszont igenis, hogy tájékozott a jelenleg felvetődő filozófiai, politikai és gazdasági kérdések terén, és problémaérzékeny, tehát hozzásegít a helyes megoldásokhoz. Derrida műveltsége ugyanakkor valódi, és ezzel összefüggésben tényleg jól tudja a dialektikát - a szellemtörténeti eszköztárat - alkalmazni, viszont meglepően kevés érzékenységet mutat az iránt, ahogy jelenleg az elméleti kérdések a maguk sokrétűségében felvetődnek. Így a

kérdéseket is helyette kell feltenni.)

Az információs technikát kísérő társadalomelméletek szerintem elsősorban azért gyengék viszonylag, mert nem a kihirdetett technika az, amelyen a jelenkori társadalomszervezés a működése meghatározó elvét tekintve ténylegesen alapul. A központi, de nem állami irányítás (ha az államot a szűk államiség értelmében fogjuk fel) technikájának és társadalomszervezésének a módszeres és nyilvános tárgyalása még a jövő feladata, és ez egyetlen korábbi, hagyományos társadalomszerveződési modell alapján sem lehetséges, ha ezeket a modelleket nem fejlesztik tovább. Ugyanakkor az információs társadalom propagandája és tényleges eredményei alkalmasak arra, hogy a jelenlegi nyugati társadalmi-gazdasági rendszert a marxizmus és egyszersmind a klasszikus filozófiatörténeti (kultúrtörténeti) hagyomány egyetemes célkitűzéseinek a megvalósulásaként ismerjük fel. (Fukuyama elindul ebbe az irányba - Kojéve nyomán -, Derrida pedig csak fanyalog ezen.) Viszont a liberálisok és a posztmodern különböző irányzatainak képviselői hasonlóak abban, hogy nem ismerik jól a marxizmus-leninizmust - Sztálint, Gramscit, Lukácsot, sőt a különböző szocialista és szociálliberális szerzőket is beleértve, pl. Jászit, Bibót, és a kevésbé nagy, de értékes szerzőket sem - és ezért nem tudják a modern társadalmat új minőségként felfogni és leírni. A jelenlegi nyugati rendszer legpontosabban a liberalizmus és a marxizmus-leninizmus egyfajta magasabb rendű szintéziseként, a kapitalizmust megszüntetve-megőrző szocializmusként-kommunizmusként határozható meg, amelynek lényegét tekintve semmi köze sincs ahhoz, amit a korábbi keleti katonai tömbben szocializmusnak neveztek, csak itt azt kell hangsúlyozni, hogy ebből még nem következik, hogy a nyugati rendszer kapitalizmus lenne, vagy lett volna. Sőt a nyugati rendszerre a marxizmus kategóriarendszere jobban alkalmazható.

Ebben az írásban négy, szerintem marxista jellegű közelítést szeretnék felvillantani: I. a hidegháború szerkezete, II. a történelem vége problematika, III. a kapitalizmus kérdése, IV. a munkásosztály megszüntetése témakörök megközelítését.

I. A hidegháború szerkezete és a propaganda csapdája

1. A hidegháború nemzetközi politikai szerkezetéről

A hidegháború nemzetközi politikai szerkezetét, mint ismeretes a két egymással szembenálló katonai tömb határozta meg. Azonban a két tábor viszonyát a konfrontáció és a munkamegosztás egy sajátos egysége jellemezte. Szembenállás gazdaság és társadalomirányítás terén, de együttműködés - egy szűk sávban az ideológiában. A nyugati társadalmi - gazdasági rendszer tényleges működését a keleti ideológia fejezte ki, - amennyiben elvonatkoztatunk ennek a vulgarizmusától. És a vulgárisá változtatott marxizmus - leninizmus kiegészítve a nyugati leegyszerűsített liberális - kapitalista ideológiával, fejezte ki a keleti rendszer valóságát. Az a nagy szellemi érték, amely ennek a szerkezetnek a keretei és korlátai között a nyugati gondolkodásban mégis létrejött az nem a kapitalista ideológia terméke, hanem a Keleten uralkodó ideológia vulgarizmustól való folyamatos megtisztítása, és egyben állandó alkalmazása és továbbfejlesztése, és nem az ezzel való egyoldalú konfrontáció megnyilvánulása. Az így ábrázolt hidegháborús szerkezet történelmi dokumentumokkal való ábrázolása még a jövő feladata, de ezzel a dialektikával a tapasztalati eredmény megelőlegezhető. Ez az az összefüggés, amelyre azt az állítást alapozom, hogy a nyugati rendszer végül is a marxizmus - leninizmus és a liberalizmus egyfajta magasabb rendű szintéziseként, vagy másképp fogalmazva a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának egy - szelektív - egyesítésével írható le, vagyis a nyugati rendszer a lényegét tekintve inkább szocializmus mint kapitalizmus. Így a volt keleti tömb ideológiája tényleg leválasztható a gyakorlatáról, és lényeges korrekciójával, de érvényesebbé válik, mint korábban volt; ez utóbbi azonban az összes klasszikus bölcséleti örökségre is - a dolog természeténél fogva - vonatkozik.

A hidegháború ilyen módon értelmezett nemzetközi politikai szerkezete és ennek ismeretének hiánya az, ami a propaganda csapdáját létrehozta. A nyilvánosságban szerepet kapott szakértők hosszú ideig azt hitték, hogy a nyugati rendszer adaptációja a liberális ideológia megvalósítását jelenti, és ezzel együtt hitték azt is, hogy a propagandához szorosan kötődő társadalomtudományok (közgazdaságtan, a politológia és a filozófia) esetében is akkor adaptálják helyesen a

nyugati rendszert, ha e tudományterületek nyugati műhelyeihez kapcsolódnak, mégpedig lényegében szolgai módon. Holott ezek a tudományos műhelyek politika-földrajzi helyzetüknél fogva csak többé-kevésbé értékes részgazságokat képviselhetek. - Éppen arról van szó, hogy az ideológia területén a Keleten volt a Nyugat! Tehát a nyugati rendszer nem érhető meg teljes mélységében a volt keleti ideológia ismerete nélkül, és csak a nyugati forrásokra hagyatkozva. (Ágh Attila pl. engem néhány éve úgy oktatott ki, hogy az európai színvonalú politikatudomány csak az empirikus politikatudomány lehet.)

A közgazdaságtanban is van egy jó irányú elmozdulás, amint ezt a magyar Közgazdasági Szemlének az átmenet közgazdaságtanáról indított átfogó sorozata is mutatja, amennyiben, bár még elég határozatlanul, de elkezdődött a rendszer és az előítéletes ideológia szétválasztása. Az elmúlt időszakban a matematikai közgazdaságtant ismerték el valóban tudományosnak, holott ez bizonyos folyamatok leírására nem alkalmas. Az előbbieken alapján ezzel szemben kimondható, hogy a maga teljességében helyre kell állítani a jogaiba (vagy újra felfedezni) a filozófiai közgazdaságtant, amely a technikai - gazdasági tényezőket és az emberi viszonyokat egymásra kölcsönösen leképezi, lefordítja. (Kornai János nyilván nem szorul arra, hogy az életművét én is méltassam, de bátran állítható, hogy nem ő mondta ki az utolsó szót mind a korábbi keleti rendszer, mind az átmenet közgazdaságtana területén, mert pl. nem ismeri alaposan Sztálin írásait, amely ellentmondásaival együtt is máshonnan nem pótolható elméleti forrást jelent mind a két szempontból. Ezt az egész gondolkodásmódot az az előítélet hatja át, hogy az osztályfogalom a gazdaságban nem értelmezhető.)

Derrida, könyve szerintem egyik legjobb fejezetében, tulajdonképpen történetileg megalapozza és kiegészíti azt, amit a hidegháború nemzetközi politikai szerkezetéről feljebb leírtam. A "Kommunista Kiáltvány" kapcsán filozófiailag helyesen, hosszasan tárgyalja Shakespeare Hamletjének azt a helyét, ahol a "kizökkent időről" van szó. A "kizökkent idő" a hatalomgyakorlás meghasonlását, az egybetartozónak a szétválását szimbolizálja. A hatalomgyakorlás lehetőségének és képességének a szétválása jelenti a hatalommegosztást.

Tehát a hidegháború szerkezete az egész modernizációs történelmi korszak utolsó állomásának tekinthető. (Jó ötlet Derridánál az is, hogy a "lenni vagy nem lenni" hamleti gondolatát a lét és a nem-lét létének az ellentmondásos egysége dialektikájaként fogja fel.)

2. Az alap - felépítmény probléma

Az alap - felépítmény viszony kérdését is lehet a hidegháború szerkezetébe beágyazottan tárgyalni. A nyugati rendszer megoldotta a gyakorlatban azt az ellentmondást, amit elméletileg csak a vulgarizmustól megtisztított marxizmus révén lehet kifejezni. Sztálinnál ugyanis megjelenik egy tarthatatlanná váló ellentmondás: egyidejűleg hangsúlyozza az állami tulajdont, az állam meghatározó szerepét a gazdaságban, az állami beavatkozás szükségességét, és azt, hogy az állam a felépítményhez tartozik. Ez kétféleképpen oldható fel. Vagy felépítményként értelmezzük az államot, és akkor viszont nincs gazdasági forma-meghatározó szerepe, - ez az irracionális elfogadásához vezet; ezért nem tudnak a Heidegger - követők (pl.: Fehér M.), de Derrida sem a kísértetek objektív létének az elismerésekor az irracionális és a miszticizmus iránti nyitottságukról lemondani. Vagy elismerjük az állam gazdaság-szervező szerepét, de akkor az államot is gazdasági szervezeti formának, vagyis az alapba tartozónak tekintjük, és ezzel miközben több társadalmi-gazdasági alrendszerrel tételezünk fel, a felépítmény létét egyszer s mindenkorra megszüntnek nyilvánítjuk - ezt az utat követi Lukács és Gramsci. Az elmúlt két évszázadban a nyugati ideológia kétségkívül folyamatosan kijátszotta egymás ellen a racionalizmust és az irracionalizmust, de ez egy harmadik alrendszer elfogadásának a szükségességéből eredt, és nem az alap - felépítmény problémából. (Ennek alább egy külön fejezetet szentelek.)

Tehát az állam és az államok fölötti szerveződési formák is magasabb szintű gazdasági szervezeti formákként jönnek számításba - a vállalatokon és a kisebb gazdasági szervezeti egységeken túlmenően. - A gazdaság meghatározó szerepe nem azonos a gazdasági alrendszer meghatározó szerepével. Marx kétségtelenül annak idején ezt a megkülönböztetést nem tette meg, viszont ebbe az irányba tett lépés Leninnél a politika elsődlegességének kimondása. Derrida Heidegger nyomán - és ez az egyetlen

gazdaságfilozófiai gondolata az egész könyvében - azt bizonyítja, hogy a "szellem" és a "kísértet" fogalmainak ontológiai jelentősége van Marx sok írásában, és Marx inkább annyiban bírálható, amennyiben megkísérli ezeket a szellemeket és kísérteteket kiűzni, eltüntetni a gondolatrendszeréből. Derridának ebben igaza van, de talán még kevésbé képes, mint Heidegger ezeknek a gazdasági (ontológiai) alrendszereknek a tényleges gazdasági jelentőségét meghatározni.

A liberalizmus is a gazdasági alrendszerrel azonosítja a gazdasággal, a politika és a vallás (filozófia) alrendszere szerinte nem gazdasági. Fukuyama ezt szószerint ki is mondja. És ami ebből következik, hogy a gazdaságban csak gazdasági-technikai összefüggések lennének, politikai, filozófiai összefüggések nem. Ezzel szemben - és ez a legfontosabb mondanivalóm - a szűkebben vett gazdasági alrendszerben ragadhatók meg a maguk teljességében a politikai, filozófiai (stb.) viszonyok. A gazdasági alrendszerben valósítják meg a technikai-gazdasági összefüggések révén a magasabb alrendszerekben kitűzött célokat, emberi viszonyokat. A matematikai közgazdaságtan is azt a szemléletet közvetíti, mintha a szűkebb gazdasági alrendszerben csak technikai-gazdasági összefüggések lennének. Pedig valójában a piaci szervezetlenség megszüntetése marxista céljának a megvalósítását kíséri. És közben a matematikai formulákban sokszor politikai viszonyokat elemez. De ez a szemlélet alkalmatlan arra, hogy magyarázatot adjon olyan szükségletek és termékek létrejöttére, amelyek pl. a társadalmi haladás megvalósítását közvetítik. A termelési viszony fogalma tehát nem avult el, nem üresedett ki; egyebek mellett a szűkebb gazdasági alrendszerben érvényesülő politikai és filozófiai (stb.) viszonyok meglétét jelöli.

A neoklasszikus közgazdaságtan központi kategóriája az egyensúly, a marxista közgazdaságtané a munkamegosztás és az arányosság. Ez azt tükrözi, hogy az előbbi szemlélete a relatív szűkösséggel való gazdálkodás feladataira irányul, míg az utóbbié a relatív bőséggel történő gazdálkodás problémáival foglalkozik. Ez utóbbi szempontot a liberális irányzat teljesen figyelmen kívül hagyta. Az előbbi azt kutatja, hogy hogyan tudok takarékoskodni; az utóbbi azt, hogy hogyan tudok becsületes maradni. A reform-közgazdaságtannak természetesen igaza volt amikor a volt keleti rendszer pazarlását bírálta, de nem tudta bírálni a becsületes maradását - miközben a kettő összefüggött -, mert

maga is becsstelen volt.

A hermeneutika jól alkalmazható a filozófiai közgazdaságtanban, amennyiben a gazdasági folyamatok, mutatók, ágazati arányok, termékcsoport- és technológiaváltozások stb. politikai, filozófiai, erkölcsi, művészeti, jogi stb. jelentését kutatja, vagy éppen az információk, műalkotások gazdasági tartalmát vizsgálja. - Ez részben megfordítja az eredeti marxi sorrendet, amelyik a termelőeszközöktől halad a termelési viszonyok felé: a megkívánt (tervezett) emberi viszonyoktól is haladni kell olyan technikai, termelési és fogyasztási eszközök felé, amelyek az adott emberi viszonyok hordozására valóban képesek; az eredeti kiindulópont maga is már eredménnyé válik.

3. A harmadik alrendszerrel (az irracionális kérdés)

Egy kissé bővebben kell tárgyalni ezt a kérdést. A forradalmi társadalomszervezeti alakulat, a középkori eredetű vallási forma, a totalitárius rendszer, de érdemben Lukács és Heidegger sem ismeri el, vagy tartja szükségesnek a viszonylag elkülönült társadalmi - gazdasági alrendszerek szerepét hangsúlyozni. Az alrendszerek önállóságának a létjogosultságát elsősorban éppen a liberalizmus tartja fontosnak és ebben igaza is van, illetve az ehhez közelálló posztmodern demokratizmus - így Heller Ágnes. Közismert, hogy a klasszikus közgazdaságtan alapja a gazdasági alrendszer önálló kezelése - "a láthatatlan kéz" eszméje -, és a klasszikus politológia, a republikanizmus kezeli önállóan a szűkebben vett politikai alrendszert. A liberalizmus azonban csak két alrendszert ismer el: a gazdaságit és a politikait. Mert lényegében szekularizált (H. Arendt). (Az anarchizmus csak a piacgazdasági alrendszert ismeri el.) Ugyanakkor, ha egyidejűleg igényeljük az önálló alrendszereket és a stabilitást, akkor szükség van a harmadik alrendszerre is. Mégpedig a politikai fölötti - vallási, filozófiai, kulturális - és az osztálypárt funkcióját betöltő alrendszerre. (Kierkegaard azzal is értékes modellt hozott létre, hogy a vallást - helyesen - csak alrendszerként, de visszahozta a szekularizáció egyoldalúságából. A harmadik alrendszer ötlete Hegelnél is jelen van. Marx a Német ideológiában a vallási, filozófiai alrendszerrel még a politikainál is negatívabban beszél.

A kulturális - vallási - filozófiai - osztálypárti alrendszerre azért van szükség, mert az állam, vagy szélesebb értelemben a társadalom működésének bölcseleti törvényei is vannak, a jogi és a gazdasági törvények mellett (vagy felett). A bölcseleti törvények érvényesülése nélkül a jogrend és a piaci rend sem működhet a funkciójának megfelelően. (Derrida is érzékeli, hogy az igazságosság nem azonos a jogrenddel.)

Azért, mert a vallás (filozófia, kultúra) által létrehozott szervezeti formára a társadalmilag szervezett emberiségnek szüksége van, szemben a szekularizáció és a korabeli ateizmus modernizációs társadalomképével, nem jelenti azt, hogy újra istenhívőkké kellene válnunk. Ellenkezőleg: az ember vált képessé arra, hogy a korábban csak az istennek vagy az isteneknek tulajdonított hatalmat maga leképezze és megvalósíthassa. Nincs titok és nincs véletlen (a matematikait nem tekintve). Ezt az alrendszert ezért az osztálypárt tölti ki mint szervezeti - működési egység. Már most amennyiben az osztálypárt működéséről nem lehet módszeresen beszélni, de ugyanakkor a szűkebben vett állami - politikai alrendszer racionalitásával ezt a racionalitást szembe kell állítani, annyiban jut/jutott szerephez az irracionálizmus. Az irracionálizmus a ki nem mondott osztálypárt létének a kimondása.

Az osztálypárt az, amire az írásom elején utaltam, amely a központi, de nem állami irányítást megvalósítja. Ez a szervezeti forma az, amely közösségi illetve a tényleges állami tulajdonosi funkciót gyakorolja, a gazdasági és az emberi viszonyok közötti összhangot biztosítja, a demokratikus centralizmus elve alapján a többi alrendszert is irányítja. Az osztálypárt szintjén nincs pluralizmus, mert a jó és a rossz között nem lehet egyenlőség vagy egyensúly. Ebből következik az is, hogy miközben a szabadság és ennek a jogi kifejezésére szolgáló magántulajdon-fogalom fennmarad, mint a jó választásának folytonos szabadsága (és lehetősége), ez egyben kötelességgé is válik, megszűnik a szabadság a rossz, az elvtelenség képviselője számára, mert az elvszerűség maga is ellenőrizhető és irányítható.

II. Az új világrendre való átmenet politikai gazdaságtani kérdései

(a „történelem vége” problematika)

A "történelem vége" kifejezés pontatlan és enyhén misztikus, de az igaz, hogy olyan korszakforduló idején tartunk, amelyhez mérhető annak idején a törzsi, nemzeti, természeti társadalomról az írott történelemre és az ókori magaskultúrákra való áttérés volt. És így ez az egész máig tartó ellentmondásos fejlődési ív egy egységes korszakként is felfogható. A XX. század, vagy pontosabban a XIX. század közepétől a XX. század végéig tartó időszak értelmezhető úgy is, mint amelyik egyetlen feladatot visz végbe: befejezi az ókortól megkezdett folyamatot, megvalósítja az akkor kitűzött célokat, az akkor megfogalmazott eszméket. Ennek néhány ismervét sorolom fel.

1. Eldőlt a világhatalomért folytatott harc. Egységes elv szerint vezetik az egész emberi társadalmat. Ennek a tükre volt az első világháború. A világforradalom bolsevik eszméje és a világkormányra, illetve az országok egyenlőségére vonatkozó wilsoni elvek közvetlen rokonságban vannak.

A birodalmi logika abban különbözik a királyságétól, hogy az egész világot - természetesen, amit az adott korban egész világnak lehet gondolni - akarja uralni. Ez a törekvés nemcsak egyes uralkodók vagy népek becsvágyából adódik, ahogy ezt Fukuyama gondolja, és nem is egyszerűen az igazságosságra való törekvésből, ahogy Derrida gondolná, ha végigvinné a gondolatmenetét, hanem a biztonság, a stabilitás igényéből is (ami természetesen összefügg az igazságossággal és a tekintéllyel), amely magát az egységet, az "Egy"-et mint eszmét indukálja. Az európai középkori vallás és vallások ezzel az intencióval összhangban állnak. Ezt folytatja a gyarmati rendszer. Vannak olyan időszakok is, amikor a világkereskedelem tölti be ezt a funkciót. (Hayek csak abban téved, amikor a világkereskedelmet pusztán gazdasági, ellátási értelemben tárgyalja.) Ezt az értelmet pontosítja Marx, amikor azt mondja, hogy a kommunizmust (és ezen az emberséges társadalmat kell érteni) csak az egész világon egyszerre lehet megvalósítani.

2. Az ember az igazságosság, a jó eszméjét már nemcsak kívánni, hanem érvényesíteni is tudja. A II. világháború tükrözte, hogy semmilyen vallás és semmiféle "nagy személyiség", vezér az uralkodó eszmét nem képviselheti. Az igazságosság annyiban valósítható meg, ha az ember képes a korábban az istennek tulajdonított helyet elfoglalni. Ennek a technikai feltételei megvannak. (Ezt említettem az előző fejezetben.)

Az emberiség a jövő évezredben el fogja felejteni a vallásait, ugyanúgy, ahogy néhány évezreddel korábban a természetvallásait elfelejtette, miközben a vallások maradandó társadalomszervezeti értékeit beépíti a társadalmi formájába. Így a felvilágosodás kori és az ezzel rokon marxi ateizmus is ebben az értelemben túlhaladottá válik. Szolovjov félelme az Antikrisztustól így feloldható.

3. Megszűnik tendenciájában a háború, a forradalom és a bűn. Azért, mert megteremtődnek a feltételei annak, hogy ezeket az erőszakos cselekményeket megelőzzék, és ne utólag próbáljanak elégtételt venni. Az erőszak megelőzése egyaránt negatív és pozitív eszközökkel is történik. Idejében felismerhető a rossz szándék, miközben a jóra törekvés minden lehetőségét biztosíthatják. A világméretű rendszerváltás mint az új világrendre való áttérés közvetlenebbül is látható példája az újabb világháború és egyéb nagyobb társadalmi katasztrófa elkerülhetőségének az "empirikus" bizonyítéka.

4. A XX. század folyamán, különösen a II. világháború után először teremtődött meg a jólét nagy tömegek számára. A szegénység teljes eltüntetésének (és nem elrejtésének) a tendenciája méltán az új világrend ismérvei közé tartozik. Fukuyamának igaza van, amikor Kojève gondolatát ezzel összefüggésben feleleveníti, csak az a probléma, hogy nem tudja néven nevezni: ez szocializmus. Ez a nagy bölcséleti hagyomány és egyszersmind ennek marxista pontosítása érvényesülésének a bizonyítéka.

5. Ezt ki kell egészíteni azzal, amit az információs szupersztráda propagandája nem tesz meg, mert a kommunikációra és nem az automatizációra irányítja a figyelmet, hogy előrehaladt a munka felszabadításának a programja. Folyamatosan (és szakaszosan) olyan technikai - technológiai feltételek alakulnak ki, amelyek képesek kiváltani a nem alkotó munkát. És ezzel befejezni az osztálytársadalom megszüntetésének a feladatát. (Erről az utolsó fejezetben még lesz szó.)

A jólét továbbfejlesztésének bizonyos útjai egyelőre inkább csak látszanak, mint közvetlenül hatnának: pl. a közlekedési balesetek elkerülése (az autóvezetés automatizálásával) és az egyéb balesetek megelőzése a megfelelő megoldásokkal, a gyógyíthatatlan betegségek felszámolása, a pusztító természeti jelenségek kivédése és így tovább.

6. Megszűnik a nyelv információhordozó szerepének az egyeduralma, minden esemény, történés, gazdasági változás, amelyről persze továbbra is elsősorban a nyelv tájékoztat, maga is információhordozóvá válik. A körülmények alakítása maga az irányítási eszköz és nem egyszerűen a nyelv útján közvetített parancs vagy eszme. (Igaza van Nyíri Kristófnak, amikor, ha nem is szó szerint, de lényegében az írott történelem végéről beszél.) (Ezért szerintem Derrida túlbillen, amikor szinte a Bacon által támadott idolumok újjászületését véli felfedezni "Marx kísérteteiben". Hiszen Marx itt a rossz hagyomány ellen harcol. A "kísértet", vagy a "szellem" annyiban valóságos, amennyiben a körülmények tudatosan alakíthatók.)

Az ókortól a jelenkorig (a legújabb korig) tartó idő tehát annyiban tekinthető egységes és összefüggő történelmi korszaknak, amennyiben a hagyomány eszmei létrehozásától a hagyomány megvalósításáig vezető út egy és ugyanazon feladat vagy célkitűzés teljesítése. A feladat megfogalmazásától a megoldásig tart az út. Végbemegy a "Biblia hellenizálása", ez Tamás Gáspár Miklós nagyon jó megfogalmazása; de végbemegy egyszersmind mintegy a "görög filozófia hellenizálása" is. Az ókor történelmi teljesítménye abban állt, hogy megalkották azt, hogy milyen lehet és milyennek kell lennie az ideális társadalomnak, ez a hagyomány létrehozása ; a legújabbkor teljesítménye az, hogy ezt meg is tudja valósítani. A hagyomány, a filozófia, a vallás, vagy a történelem megszüntetése csak ennyit jelent és semmi mást. Ez a "nem igazi" történelem az eszme és a valóság meg nem felelésének, ellentmondásának a történelme. Az eszmét, a szellemet a modern polgári filozófia a XIX. századi marxizmus ellenében azért állíthatja - helyesen - vissza a jogaiba, mert a megvalósulása küszöbére érkezett. Tamás Gáspár Miklósnak az is fontos gondolata, hogy felhívja a hagyomány és a történetiség ellentmondására és egységére a figyelmet (Búcsú a baloldaltól). A XIX. századi marxizmus, de különösen annak sztálini torzítása csak a történelmi oldalra helyezte a hangsúlyt, ami annyit jelent, hogy a korábbi társadalmi formákat mindig újabb és újabb formák váltják fel, tehát még a haladó hagyományt is el kell törölni. Ez maga a kultúraellenesség, Hannah Arendtnek igaza van abban, hogy a forradalmiság az eredeti jó hagyomány helyreállítást jelenti. Marx nem tudott arra az általa feltett kérdésre válaszolni, hogy az újabb termelési módok idején miért jelentenek élvezetet a korábbi

korok alkotásai. Marxnál ugyanakkor szó szerint megvan, hogy a vallás megszüntetése a megvalósítását jelenti. A neoliberalizmus és az ebből a szempontból hozzá közel álló neoheideggerizmus viszont egyoldalúan a hagyományhűséget hangsúlyozza - hangsúlyozta. Sokszor hivatkoztak Leo Straussra is (és pl. Wittgensteinre is), aki szerint a filozófia története csak Platónhoz fűzött lábjegyzetek sorának tekinthető. Mert nem értik, hogy a hagyomány megfogalmazása és megvalósítása között minőségi ugrás van, és a megvalósítási folyamat során a hagyomány folyamatos korrekciókra, sőt megreformálásra is szorul, és új hagyomány létrehozására is szükség van. A forradalom adott korokban szükségszerű. Heidegger és Wittgenstein téved, amennyiben azt a szemléletet közvetíti, hogy a marxizmussal az antik hagyomány egyszerűen szembehelyezhető. Azért van szükség az antik hagyományokkal szemben (!) egy modern kori hagyomány pl. marxizmus - leninizmus felállítására, mert a hatalmat ténylegesen gyakorló ideológia kifejezésére van szükség. Nem a hagyományból következik a jelenkori hatalom meghatározása, hanem a jelenkori hatalmat kifejező ideológia integrálja magába a hagyományt. Ez a konzervativizmus bukása.

III. A társadalmi formák és a kapitalizmus problémái

Az élő hagyomány elsődlegességének az elve alapján a társadalmi formák marxi elmélete részlegesen újraírható. A történelem mint az osztályharcok története szemlélhető úgy is, mint a szocializmushoz vezető út - ha nem is egyenes út - története. (Itt csak annyiban térek el Fukuyamától, hogy nem a liberalizmust nevezem annak a célnak, amely felé a történelem tart.) Így a kapitalizmus is felfogható úgy, mint a hatalom gyakorlásának és egyszersmind a tömeg megnevelésének, megrendszabályozásának, olyan korszaka, amelyre szükség van az emberséges társadalom megteremtéséhez.

1. Az ókor előtti társadalmi formáról

A kezdetleges társadalmat Marx mint természet adta társadalmat tárgyalja. Itt az emberi csoportok az állati csordáktól kevésbé különböző, a természet közvetlen

tartozékaiként jelennek meg. De a biológiai függésből levezetett módon a föld a törzsi-nemzetségi társadalom közösségi tulajdonaként van értelmezve. Ezzel szemben talán jobban beleéljük magunkat ebbe a viszonyba, ha ezt az emberi közösséget fogjuk fel a természet tulajdonaként. Amikor az ember már ember, először a természet jelenik meg a számára úgy, mint a társadalom lényeges alkotó része, társadalomszervező, közösségszervező középpontja, a hatalom megtestesülése. A lényeg tehát az, hogy az emberek úgy viszonyulnak a természethez - vagy annak egyes jelenségeihez, tárgyaihoz - , mint amelytől létük függ, amely hatalmat gyakorol fölöttük. Az emberek személyiséggel ruházzák fel a természetet. (A jelenlegi kulturális antropológia ezt a szemléletet képviseli.) Marx ezt a viszonyulást korai írásaiban csak a tételes vallással kapcsolatban veti fel.

2. A munkamegosztás kérdése

A klasszikus közgazdaságtan, de kis részben az ókori is, a munkamegosztást technikai - gazdasági eredményként kezeli. Ilyen adottságként jelenik Marxnál a fizikai és a szellemi munka közötti munkamegosztás is. Itt a szubjektív elem olyan mozgató indítékként hathat, amely mindenekelőtt a hatalomgyakorlási tevékenységet akarja (!) leválasztani a munkáról magáról, mert ez akadályozza - és itt az objektív elem - a hatalomgyakorlási funkciót. A munkával történő hatalomgyakorlás a varázslás fogalomkörébe tartozik. Míg a munka és a hatalomgyakorlás szétválasztása a felszabadulás, a szabadság és a közösségi életben való részvétel kategóriáiba utalható. A modern polgári filozófia kétségtelenül előrehaladt a marxizmussal való közvetett vitájával abban, hogy az államot újra nem csak "az uralkodó osztály elnyomószervének", hanem a gazdasági kényszer alól felszabadult polgárok közösségi élete formájának, és csak ezen keresztül gazdasági szervezetnek lehessen felfogni. (Ez is az Internet társadalmi jelentése.)

Ami az egyes fizikai munkafajták, mesterségek közötti munkamegosztást illeti, itt sem csak a hatékonysági szempont a magyarázat, ahogy pl. azt Smith egyebek mellett állítja, de nem is a cserére való hajlam, amit ugyanő mond; ezek következmények. A hatalmi szempont az, hogy az "Egy"-nek szüksége van a "Sok"-ra ahhoz, hogy "Egy"

maradhasson. A hatalom úgy tudja az osztályadalmi munkát mint hatalom ellenőrizni, ha azt az egyes mesterek nem tudják megtenni. Az engedelmességgel, a renddel párosult szabadság, ami a munkamegosztást élteti. A rend hozza létre a munkamegosztást és nem fordítva. A munkamegosztás biztosítja azt, hogy a gazdaság, az újratermelés egységes szervezeti formát öltjön. A munkamegosztás a hatalommegosztás őse.

3. A pénz problémája

A nem liberális XX. századi politikai gazdaságtan többször kísérletezett azzal, hogy a pénzt mint intézményi alakzatot megragadja, szemben azzal, hogy Marx és a többi klasszikus közgazdász a munka tárgyasulásaként határozta meg. Polányi sok írásában hangsúlyozza a pénz intézményi jellegét. De nem mondja meg, hogy közelebből ez miben áll. A pénz feltehetően annyiban intézmény, amennyiben olyan jelképként szerepel, amely a hatalom részesedési jogát ruházza át a hatalommal egyébként nem bíró emberekre. A pénz valóban olyan tárgy, amelyeket emberi viszonytal ruházunk fel, ahogy Marx mondja, de nem fétis vagy "látható isten", hanem a javakban való részesedésre jogosító megbízatus. A pénz nem kötelességre, hanem jogra szóló megbízatus. A hatalomnak lehet érdeke, hogy egyesek részesedjenek a hatalomnak járó javakból, úgy hogy ez közvetlen kommunikációval nem valósítható meg, - ezért kell a jelkép - , de a személyes kapcsolatok, a személyre szóló gondoskodás előretörésével a pénz szerepe csökken. (Szabó Katalin az Élet és Tudományban nemrég az emberiség egyik nagy felfedezéseként említette a pénzt, amely a másként gondolkodás vívmánya lenne; a másként gondolkodással szembeni másként gondolkodás, vagyis a bölcsélet legalább akkora felfedezés.)

A pénznek a csodatévő vagy isteni hatalmáról szóló marxi-shakespearai gondolatokat Derrida is feleleveníti (a goetheit nem). Eszerint a pénz a gyengét erőssé, a csúnyát széppé, a butát okossá, a gyávát bátorrá, a hitványt derékká tudja tenni. De ez csak addig tart így, amíg keveseknek lehet sok pénzük, sokaknak pedig nagyon kevés. Ha az általános jólét szintje emelkedik - mikroökonómiai nyelven szólva - csökken a pénz határhaszna, és ezzel egyúttal a varázsereje is.

A marxi pénzmeghatározás problémája az, hogy a pénzt csak a szűk gazdasági

alrendszerből akarja levezetni. A "láthatatlan kéz", mert láthatatlan, még nem biztos, hogy nem létezik. A szabad versenyt felváltja a tisztességes verseny, miközben az előbbi egy szélső alesetté válik. A pénz újraelosztása végül is terv szerint történik, amittől nincs messze az elidegenedést megszüntető személyre szóló gondoskodás, amely a pénz szerepét eljelentékteleníti. A pénz átválthatósága határok közé van szorítva. Pénzért nem lehet hatalmat vásárolni, sem fegyveres, sem ideológiai, sőt sem gazdasági hatalmat, ha gazdasági hatalmon a gazdasági fejlődés irányának a meghatározását értjük, és nem azt, hogy néhány vállalati alkalmazottnak parancsolnak. A hatalmat sem lehet pénzre váltani, mert érvényesül a platóni tanítás, amit ma összeférhetetlenségnek is lehet nevezni; a közösségi tulajdon nem eladó.

4. Az ókori társadalom kérdése

A marxizmus és különösen a sztálini torzítása az ókori társadalmat - az ázsiai termelési módot nem számítva - eddig elsősorban mint rabszolgatartó társadalmat határozta meg. Ennél emelkedettebb szemlélethez juthatunk, ha az ókori társadalom mozgatórugóját az ezt megelőző korszak természeturalmának, természet-királyságának a legyőzésére, és az ember természet fölötti uralma megteremtésére irányuló törekvésnek fogjuk fel. Ezzel összefüggésben lehet említeni a királyságon túlmutató birodalmi jelleg megjelenését, ami az egész világ fölötti uralomra tör, és az írott erkölcsi parancsok és jogi törvények kidolgozását, amelyek az embert ember formájúvá tenni, és nem sajátos természeti dologként meghagyni hivatottak; az ókor legmaradandóbb tette a "hagyomány" - az emberi együttélés helyes szabályai - létrehozása és rögzítése volt. (Ezt itt már nem részletezem, mert erről az előző fejezetben már bővebben volt szó.) Nem eredeti gondolat, hogy az Ószövetség az egyiptomi, az Újszövetség a római rendszer elleni forradalomként is felfogható, ez pedig a természet-uralom ellenes tendenciába beilleszthető. A rabszolgaság és a nagy hagyomány együttes léte, az eszme és a valóság ellentmondását mutatja, és nem azt, amit a vulgáris marxizmus feltételez, hogy e maradandó hagyomány, a kulturális örökség a rabszolgaságra épülne.

5. A középkori társadalom kérdése

Itt jellegzetesen az a probléma vetődik fel, hogy maga Marx sem tudja a kisebb gazdasági egységek és a termelési szervezetek mellett a nagyobb, az átfogóbb és egyetemesebb társadalmi alakzatokat is magasabb szintű, de gazdasági szervezetekként felfogni. Faluról, városról, céhről, kereskedelemről, manufaktúráról beszél. Igaz, hogy pl. a céhet vezeti le a városból és nem fordítva, és ez nagyon helyes, de nem tudja a falvak és városok, ill. a kisebb termelési egységek nagyszámú együttesét magát is, mint egy egységes gazdasági szervezetet értelmezni. - Az átfogó és egyetemes gazdasági szervezeti forma az európai középkorban nem csak valamennyi számú falvat és várost magába foglaló földbirtok - bár ez is az -, nem is csak valamilyen királyság vagy fejedelemség, hanem maga a katolikus vallás és annak szervezete. A katolicizmus mint társadalmi-gazdasági alakulat egyrészt azt a funkciót tölti be, hogy a király (császár) fölötti hatalom lehetőségének tudatát biztosítsa, másrészt, hogy a vezetés és a mélyen lévő tömeg közötti kapcsolatot létrehozza és ápolja. És hogy Európát mint földrajzi egységet létrehozza. Azt, hogy Marx a vallás és az egyház gazdaságszervező szerepét nem értette igazán, az is bizonyítja, hogy egy helyen azt mondja, hogy az egyház inkább kész lenne 39 tételéből 38-at feladni, mint a földjének 1/38-át feláldozni. Az inkvizíció és az ellenforradalmiság története nem ezt bizonyítja. Az egyház a dogmáihoz való - erőszakos - ragaszkodásán keresztül tudhatta csak a földjei tulajdonát megtartani, érvényesíteni. A földtulajdonnal való rendelkezés nem egy külön alrendszer a dogmák hirdetéséhez és szankcionálásához képest. A vallási dogmák uralma egybeesik a földtulajdonnal.

A középkori termelési módot feudalizmusként és ezzel összefüggésben, mint jobbágmunkát szokták meghatározni. De Marx sem ad magyarázatot arra, hogy a jobbágyok miért szöknek el a földesúr elől a városba, vagyis, hogy mi a jobbágyság státuszának a lényege. Azért nincs magyarázata, mert ehhez szintén a vallás politikai gazdaságtani funkcióját kellene elismernie. A munka a Biblia szerint - az ismert mítoszok alapján - büntetés. A büntetés határozza meg, az apró szabadságok jelenléte mellett és ellenére, a munka politikai gazdaságtani helyzetét. (Aquinói Tamás még a zsidósággal való bánásmód alapelvét is a bűnük miatti örökös szolgaság értelmében fejt

ki.)

6. A kapitalizmusról

A Tőke kapitalizmus-meghatározása örökérvényű: az élőmunka és a felhalmozott termelési eszközök tulajdonosi szétválasztása. A kérdés az, hogy ezt milyen eszmei célszerűségnek feleltetjük meg. Nem biztos, hogy az ipari proletariátus (és a mezőgazdasági sem) pusztán csak áldozat. Az eredeti felhalmozás és az egyszerű árutermelés mechanizmusai ellentmondanak egymásnak, mert az előbbi figyelembe veszi a nem-gazdasági alrendszer szerepét, míg az utóbbi csak a gazdasági alrendszerből eredezteti a tőkét. A vulgarizált marxizmus azt a mozzanatot emelte ki, hogy a burzsoázia haladó volt a feudalizmus elleni harc (reneszánsz, reformáció, felvilágosodás, ipari forradalom) idején, de reakcióssá vált a munkásmozgalom irányában. A maga helyén ennek a szempontnak is megvan az érvénye. De felfoghatjuk a folyamatot úgy is, hogy a polgárság ugyanannak feladatnak a két oldalát végezte el. Egyrészt szembeszállt a hatalom zsarnokságával, majd a tömeg zsarnoksága ellen lépett fel. (La Boetie pl. nagyon szépen ír az önkéntes szolgaságról.) A nép szolgasága a zsarnokság tartópillére. Miért ne lehetne elképzelni azt, hogy a szabadság eszméjét felfelé, lefelé és oldalra egyaránt meg kell védeni, vagy ki kell vívni. Egy ilyen szemlélet lehetőségének az ötletét lestem el a neokonzervatív forradalom megfigyelésénél. A kádárista rendszer egyik alapeleme volt, hogy a többségnek, vagy a munkásoknak mindig igaza van. Holott minden kultúrált liberális (pl. Tocqueville) tudott a többség zsarnokságáról. - Ennek ellenére a kizsákmányolás elleni harc elve teljes mértékben érvényes, mert az indokolatlan büntetés bűn. De kizsákmányolni a tömeg is képes. Mandeville a saját korában helyesen ítélte meg a helyzetet, amikor a szükségletekre való termelés mellett a dolgoztatás újabb és újabb lehetőségeit kereste. Az alkohol, a kábítószer, a pornográfia politikai gazdaságtani irányítási eszköz; a demokráciára éretlen rétegnek a demokráciából való kirekesztésének az eszköze. Amikor Marx a vallást mint a nép ópiumát határozta meg, igaza volt, csak lehet, hogy a nép ezt részben megérdemelte, mert akadályozta saját felszabadítását.

A szabad versenyt mind a klasszikus szépirodalom, mind a marxista politikai gazdaságtan, de Hobbes is a barbárság állapotaként jellemzi. De ezt is lehet a

szocializmus felé tartó fejlődés szempontjából nézni: a szabad versenyben a polgárság saját csoportján belül vívja meg a szabadságharcát, a polgárság egymás ellenében próbálja meg a szabadságeszmét győzelemre vinni, és ebben kaphat segítséget "felülről" és "alulról" egyaránt. A technikai haladás azt a szerepet is betölti, hogy a "burzsoát" felemeli a "citoyen" szintjére, a gazdasági alrendszerből a politikai alrendszerbe (mint magasabb szintű gazdasági alrendszerbe). És így megint az Internethez jutunk; az Internet a citoyenné vált burzsoá technikai eszköze. Ilyen meghatározáshoz a posztmodern nem jut el, mert járatlan a marxizmusban.

7. A kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenetről

Ennek proletárdiktatúra, vagy munkáshatalom a neve. A liberális ideológia ezt a fogalmat ez időre teljesen szalonképtelenné tette, holott a nyugati rendszer ennek humánus célkitűzéseit folyamatosan érvényesítette - a keleti ideológia ellenében.

a) A legfontosabb a vezetés és a tömeg közötti kapcsolat kiépítése. Ha ez nem üres beszéd, ennek alapvető jelentősége van az emberséges társadalom megteremtése szempontjából, mert ettől "társadalmi" a társadalom, megszűnik a kirekesztettség politikai alapja. Jelenleg az előtérben lévő vezetőkre az elit szót használják, pedig ezt szégyellni kéne, mert a tömeg lenézését sugallja.

b) A nyugati rendszer főként a II. világháború után kiépítette a demokráciát. A demokrácia azért termelési viszony, amely a kapitalizmuson túlmutat, mert éppen a kizsákmányolás kategóriáját közömbösíti, a társadalmi rendelkezés lehetőségét teremti meg. (Már hivatkoztam Hellerre, McBridera, akik a kapitalizmust és a demokráciát nem tartják összeegyeztethetőnek, de a "kizsákmányolás megszüntetése" kifejezést nem tudják a szájukra venni.)

c) Érvényesülni kezd a tisztességes verseny elve, ahol a hatalom már folyamatos garanciát vállal a szabadságeszme általános érvényesüléséért, vagyis - a fentiek alapján - a burzsoázia felszabadul a kapitalizmus alól.

d) Elkezdődik a munkásosztály és ezzel együtt az osztálytársadalom megszüntetése. Ezt részletezem a következő fejezetben.

IV. A munkásosztály megszüntetésének fázisairól

Míg a keleti rendszer tartotta magát ahhoz a sztálini gondolathoz, hogy a munkásosztályt fenn kell tartani és csak a burzsoáziát kell megszüntetni, addig a nyugati társadalom jelentősen előrehaladt abban a folyamatban, amely a munkásosztály megszüntetéséhez fog vezetni, mert a munkásosztálynak hosszútávon saját megszüntetése az érdeke, és nem a béremelés vagy a munkásként való foglalkoztatás. Ez önmagában is a társadalom tudatos irányítását bizonyítja. A liberális közgazdaságtan a szükségletek jellegéről, az ágazati szerkezet minőségi alakulásáról semmilyen konkrétumot nem tud mondani. Ez számára az "exogén" változó. Az újbaloldali közgazdaságtan közelebb állt e problémakör megragadásához, amennyiben megkülönböztetett hétköznapi és radikális szükségleteket. Ez utóbbi a társadalmi mobilitást elősegítő javakat jelenti. De ennél tovább kell menni. Minden ágazatról és termékcsopotról meg lehet állapítani azt a szerepet, amelyet a társadalmi mobilitás szempontjából betölt, így kap a termék, az ágazat közvetlenül is politikai szerepet. Ez a marxi termelőeszköz-elmélet kiterjesztése, amennyiben - mint erről már volt szó -, tudatosan hozzák létre azokat a termékeket, amelyek az emberek közötti politikai és filozófiai viszonyokat meghatározzák. Az adott kor húzóágazata az adott kor politikai jellegének legfőbb ismérve - ettől politikai a jelenkori politikai gazdaságtan. A már említett hermeneutika alkalmazható úgy, mint amelynek a gazdasági jelenség politikai tartalmának a megfejtése a feladata. A tudás ez idő szerint a politika és a gazdaság e viszonyának a tudását jelenti. A liberalizmus a leggorombább ellentmondásba akkor keveredik, amikor a szabadság érvényesülésének a feltételét abban látja, hogy nem uralkodhat a biztos tudás, csak egymással egyenjogú vélemények létezhetnek (Tamás Gáspár Miklós), miközben a közgazdaságtudomány is már a tudást tartja a legfőbb gazdasági forrásnak (pl. Toffler), az előbbi az antik hagyománynak is ellentmond. De téved a posztmodern is, amikor az információval kapcsolatban a kommunikációra gondol, és nem arra, hogy a munkatevékenység súlypontja tolódott el ebbe az irányba.

A munkásosztály megszűnésének eddigi folyamatát hat középtávú szakaszra osztom, amelyet egy vagy néhány ismert szerző nevével és gazdaságpolitikai

súlypontokkal lehet jellemezni: Berstein korszak, Lenin-Taylor korszak, Heidegger-Keynes-Ford-Gramsi-Sztálin kora, a szűkebb értelmű jóléti állam (Erhard) ideje, a neokonzervatív forradalom (Reagen-Thatcher) időszaka és az Internet világa. (Rimler Judit pl. Drucker nyomán is foglalkozik a munkaszervezeti formák változásával, csak a politikát jobban rá kell illeszteni a gazdaságra. Kornai pedig a politikát egy középszintű nyugati irányzat nyomán csak a lakosság reagálásaként tudja a gazdasággal összefüggésbe hozni.)

1. Az elnyomorodás folyamatának megszüntetése.

A századforduló politikai gazdaságtani modelljét a Tökében leírt klasszikus kapitalizmus szerkezetével összehasonlítva Berstein lényeges elmozdulásokra mutat rá.

- a) Megszűnt a munkásosztály elnyomorodásának a folytatódása, az életszínvonal az elviselhetőség irányába mozdult el.
- b) Megállt a tőkekoncentráció, sok kisvállalkozás maradt életben, amely a gazdaság szerkezetének az egészére rányomta a bélyegét.
- c) Szabályozták a munkaidőt, figyelembe vették a szakszervezetek ilyen irányú és egyéb követeléseit.
- d) Létrejöttek a szociális rendszer alapvető részei, az egészségügyi ellátás; a nyugdíjrendszer, a népoktatás alapelemei.

Mindebből Berstein azt a következtetést vonja le, hogy proletárforradalomra nincs szükség, a munkásosztály reformmozgalmát kell a politikai rendszer részévé tenni.

Elárulta-e Berstein a forradalmat, ahogy azt Lenin állította? Szerintem végül is nem, pontosabban "csak" elméletileg árulta el, gyakorlatilag nem. Gyakorlatilag nem, mert az életszínvonal növekedése, a szociális ellátórendszer kiépítésének a megkezdése a munkásságnak a társadalmi bevonására vonatkozó bizonyíték; a reformista munkáspárt és a szakszervezetek beemelése a politikai rendszerbe és a munkaidő csökkentése a demokrácia révén a kizsákmányolás megszűnése felé való átmenet kezdeteként is értelmezhető; a kisvállalkozások jelenléte pedig a munkásléteből a polgári létbe való felemelkedés lehetőségét is valósággá teszi, és ez a proletariátus megszüntetése felé történő lépés. - Elméletileg nincs a helyzet magaslatán Berstein, mert nem ismeri fel,

hogy az általa bemutatott politikai gazdaságtani modell már nem kapitalizmus, hanem a kapitalizmus propagandáját megőrző forma, amely viszont már a kapitalizmusról a szocializmusra történő átmeneti korszak megjelenése. Megkezdődik az elmélet és a gyakorlat meg nem felelése. Berstein gyakorlatilag az átmenet ellen irányuló forradalmat tagadja, és nem a kapitalizmus elleni forradalmat, ami mellett Lenin kiáll! Lenin abban téved, hogy a forradalmat csak akkor tekinti győztesnek, amikor az uralkodó ideológia válik kapitalistából szocialistává, de összetéveszti az uralkodó ideológiát az uralkodó propagandával. Az egész modern nyugati rendszer alapvető ellentmondása az uralkodó ideológia és az uralkodó propaganda ellentmondása. Ezt a tájékoztatás akkori szintjén sem Lenin, sem Berstein nem tudhatta.

Ismert az a bolsevik elmélet, hogy a szocialista termelési viszonyok csak a forradalom után jönnek létre, szemben a kapitalista termelési viszonyokkal, melyek a feudalizmus viszonyai között már kialakulnak. Ez összefügg azzal, hogy csak az állami tulajdon (szűk állami) szintjén gondolkoznak, miközben még az államot is a felépítményben felejtik, és nem tudnak az ideológiai tulajdonról mint termelési viszonyról.

Kutatni kell, hogy az adott szakaszban, melyik a húzóágazat. Leegyszerűsítés lenne, ha pl. csak a szociálpolitikai ágazatra asszociálnánk. - A szakszervezeti rendszer, a munkaerő újratermelésének a szektora a keresett ágazat, amelyet így bevontak a termelés ellenőrzésébe, míg a kapitalizmus politikai gazdaságtana joggal beszélt arról, hogy a munkaerő újratermelése a termelésen kívül - a fogyasztásban - történik. - Szélső esetben maga egy osztályszervezet, tehát a forradalmi szervezet is egy gazdasági ágazattá válhat.

2. A monopolkapitalizmus és a munkásmozgalom.

Az is maradandó, ahogy Lenin a monopóliumot, mint a tőkekoncentráció magasabb fokát meghatározza. Igaza volt abban is, hogy a monopóliumok abban a korban a verseny kényszerítő erejének a hiányában a hatékonyság és az egyensúly szempontjából negatív irányban "fejlődtek". A nyugati rendszer a múlt század végétől elkezdte a monopóliumok megfegyelmezését; először törvényes feltételek megteremtésével, tehát állami segítséggel lép közbe (trösztellenes törvénykezés), majd az

állami beavatkozás a jövedelem átcsoportosításáig mélyül és megjelenik - Nyugaton csak részlegesen - az állami tulajdon. A monopóliumok negatív tendenciái visszaszorításának a tetőfokát a neokonzervatív forradalom azzal éri el, amikor a versenyt is kiterjeszti a lehetőségek határáig a monopóliumok szintjére.

A monopóliumok rehabilitálását végzi el Schumpeter, amikor arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nagyvállalat is dolgozhat hatékonyan és tisztességesen, és a nagyüzem hatékonysági előnyöket is tud biztosítani, sőt ott halmozódik fel annyi tőke, amelyet a kutatásra s így a technikai fejlesztésre lehet fordítani. Ez a szemlélet is apologetikussá válhat (nem szükségképpen, de lehetőség szerint), amennyiben az üzemméret és a hatékonyság összefüggése koronként változik, például kisüzemek a struktúraváltás idején újra előnyhöz juthatnak, illetve a kutatás-fejlesztés le is válhat a szűkebb újratermelési szektorról és önálló ágazattá is alakulhat.

De mind a két közelítés adós azzal, hogy a nagyüzemet a politikai rendszerbe helyezze, mert szemléletükben végül is a nagyüzem, ugyanúgy mint a kisüzem, a gazdasági alrendszer része marad. Ezzel szemben szerintem a megfegyvelmezt nagyüzem, és esetenként a kisüzem is fölemelkedhet a politikai alrendszer szintjére; és így állami tulajdonná válik anélkül, hogy államosítanák, a politika demokratikus résztvevőjeként profitra orientálva is közszolgálati funkciót lát el. Az Internet egyik politikai gazdaságtani kísérőjelensége lehet a vállalatok államosítása helyett a vállalatok demokratizálása, a demokratikus politikai rendszerbe való beágyazottsága értelmében. Lenin a rossz monopóliumok politikai szerepét persze említi, mint amely az államok imperializmusát okoznák, de inkább arról volt szó, hogy az államok túrték egy darabig így a monopóliumokat, amikor késlekedtek a beavatkozással. Galbraith is még a vulgarizálásba szorult marxizmus szemléletét követi, amikor azt mondja, hogy ami jó a Generál Motorsnak, az jó az Egyesült Államoknak. Azt az elemet nem veszi figyelembe Galbraith, hogy az állam koronként változtatja azokat a vállalatait és ágazatait, amelyek korszak meghatározó jelleggel időről-időre a kedvenceivé válnak. - Lenin pedig nem ismeri fel, hogy a saját korának nagyvállalatai, maguk mint vállalati-üzemi szervezetek is munkásszervezetekké is válnak, - a munkásszervezet fogalma immár nem korlátozódik a munkásmozgalmi szervezetekre. Miközben a marxizmus az utópikus szocializmust

bírálja, nem veszi észre, hogy itt a munkásmozgalom és a gazdasági szervezet szintetizálási kísérleteiről van szó. - A politika jelen van a gazdasági alrendszerben.

Az adott kor húzóágazata minden bizonnyal a nagy szerves-összetételű szerkezetet képviselő vas-acél-kohászati és az ehhez kötődő bányászati-kitermelőipari vertikum. (Nagy propaganda-szerep jut a bányászoknak, akikkel majd Thatcher helyezkedik végérvényesen szembe, mert ellenükben viszi végig saját felszabadításukat.) - Itt kerül a látókörbe Taylor rendszere. (Rimler Judit jogosan helyezi ezt a fejlődés fővonalába.) Lenin kétségtelenül téved amikor a taylorizmust technikailag haladásnak, politikailag pedig kizsákmányolásnak minősíti. Mert a leninizmus üzemszervezési alkalmazása maga a taylorizmus. Taylor abból indul ki, hogy hogyan lehet áthidalni azt, hogy a munkások gyűlöljék főnökeiket. A munkafolyamat technológiai szabályozása a munkásnak a vállalat ügyeibe való bevonásának az eszköze, a bérezésnek a technológiához való kapcsolása válasz arra a marxi kritikára, hogy a munkás munkájával csak a tőkés rendelkezik. - Így Taylor egyszermind az utópikus szocialisták örököse, nemcsak a profitérdek hajtja, hanem felismeri a munkás és a főnök "közös" érdekét. - A taylorizmus eszmei üzenete még akkor is hat, amikor a fizikai munka már kizorulóban van a termelésből, mert a szellemi munka megszervezése még inkább az egyén felé fordulást igényli. - Taylor jellegzetes útmutatása az "idomított gorillával" kapcsolatos. Azt mondja, hogy monoton, gépies, egyszerű fizikai munkára (amilyen pl. a lapátolás) ingerekre nemigen reagáló, ingerszegény, érzéketlen, gorombábban mondva tuskófejű embereket kell állítani, akik szellemi képességeiket tekintve nem többek idomított gorillánál. Ez közvetlen alkalmazása az üzemszervezésben a lenini politika azon alapvető fontosságú részének, amelyben az öntudatos munkások felszabadítását - a vezető pártot alkotó réteg vezetőhelyzetbe hozását állítja a középpontba, és a nem öntudatos munkások kérdését háttérbe helyezi. Az "idomított gorilla" elve a munkásosztály öntudatos részének a felszabadítása az ilyen munka alól, ami a klasszikus kapitalizmus modelljében még nem érvényesül, többre érdemes emberek elkallódnak. (Rimler - Drucker ezt az elemet már nem említi.)

3. Az állami monopolkapitalizmus és a munkásmozgalom

Ahogy a monopóliumok esetében a vállalat egyesült a munkásmozgalommal, az állami monopólium idején az államban szervesül a vállalat, magával emelve a munkásmozgalmat, amint a Római Birodalomba szervesült a katolikus vallás. A három szint: állam, vállalat, mozgalom állami szinten egybeesik. Ez az, amit Lenin és Kautsky előre jelzett: az állam egy iroda-gyárrá vált. A munkások számára ez annyiban is az előrelépés érzetét kelthette, amennyiben a vállalatinál magasabb szintű vezetőséghez gondolhatta közelebb magát, és az országos vezetésben a vállalati főnökséggel szemben szövetségest remélhetett. És haladásként érződhetett az is, hogy a munkások elvileg nemcsak egy vállalaton belül, hanem - intézményesen - országos szinten, mint országos méretű vállalati szinten szervezkedhettek. De jelen van ennél a modellnél a nemzeti korlát. Hayeknek igaza volt, hogy az állam gazdasági szerepvállalásának a növekedése a nacionalizmus feléléküléséhez vezet. (Út a szolgasághoz.) A nemzetközi méretű egyesülés és egyesítés nem lehet ennek az extrapolálása, ez csak a munkáslét megszüntetésével válhat valóra, ennek ellenkezője lenne a szolovjovi Antikrisztus.

Ha az állam a vállalat, akkor a lakosság már eleve a vállalathoz tartozik; megszűnik a munkaerő áru jellege és ez együtt járt a foglalkoztatás felfutásával, és noha a későbbi korszakokban megint nő a munkanélküliség, ez már nem jelenti a létbizonytalanságba való visszaesést. A foglalkoztatás nem azonos a létbiztonsággal, csak az eredetük közös, Sztálin csak a foglalkoztatásig jut el; az állami monopólium a létbiztonság megteremtője, ami a munkaerő-áru megszűnésének a kritériuma.

A közgazdászok ismerik Keyneset, de nem ismerik Heideggert; a filozófusok ismerik Heideggert, de nem ismerik Keyneset, pedig itt is különösen látszik, hogy a politikai gazdaságtan, a filozófia és a közgazdaságtan egyesítéséből táplálkozik. Keynes a foglalkoztatást elősegítő mechanizmusokat elemzi, nem magyarázza meg, hogy miért érzi úgy, hogy a foglalkoztatás elősegítése fontos. A politikai gazdaságtani iránymutatás Heidegger filozófiai szövegei mögé van bújtatva, miközben Heidegger valószínűleg maga sincs tisztában azzal, hogy politikai gazdaságtant művel. Heidegger legfőbb politikai gazdaságtani mondanivalója: a gondoskodás rendjének a kialakítása. Nem tisztázza pontosan, hogy kinek kiről kell gondoskodnia - itt lép be Keynes - , ahol az kiderül, hogy az államnak, a vállalatnak, a társadalmi szervezeteknek, az egyénnek

egyaránt részt kell vennie a gondoskodásban; ez is, és a létkategóriák (ontológia, világban-bennelét stb.) használata az állami és az egyéni létbiztonságra irányul. A gondoskodó állam heideggeri szellemű kategória. Heidegger a görög filozófia állami létbiztonságra vonatkozó bölcséletét terjeszti ki a társadalom egészének a létkérdésére, de eközben - elméletileg helytelenül - a biztonságért cserébe kész lemondani a szabadságról. Pedig, ha az állam vállalat, akkor legalább az állami vezetésnek szabadnak kellene lennie - Fordnál és a fordizmusban ez jelen van. Heidegger továbbá a hallgatás filozófiájával öntudatlanul megalapozza a rádiózás politikai gazdaságtanát és politikai szociológiáját. A rádiózás varázsa abban állt, hogy az országos vezető közvetlenül szólhatott az egyes emberhez és nemcsak a vállalati kifizetők közvetítése révén, és a hallgató az ország ügyeibe is jobb betekintést nyerhetett, mintha csak az újságra lett volna utalva.

... A kor húzóágazatává az autóipar és az ezzel összefüggő közúti közlekedési infrastruktúra vált. Az autó és az autópálya biztosítja azt, hogy a gondoskodás ne csak a rádió hangja biztosítsa, hanem az anyagi javak országos távolsági szinten történő mozgatása is. A vasút ehhez nem elég, mert nem elég rugalmas. Az országos szintű kommunikációs és anyagi összeköttetés, a távolsági anyag- és személymozgatás, ami az állami monopólium ágazati oldalról való sajátosságát megadja. Sztálin jellegzetes módon csak iparosításról beszél és ezzel gazdaságilag és politikailag is lemarad. Az itt tárgyalt ágazati tartalomnak is megvan az üzemben belüli szervezeti leágazása. Ez a fordizmus, amelyet például Gramsci elég jól elemzett.

A fordizmus a taylorizmus folytatása, (Gramsci ezt a kettőt nem választja el pontosan, és néhány technikai és politikai elem tárgyalásával is adós marad, de egyes vonatkozásokat maradandóan tárgyal.)

- a) A fordizmus nem véletlenül az autóiparban jelent meg, és nem a taylori nehéziparban, mert a termék nemcsak a használatot, hanem a saját maga előállításának a módját is meghatározza.
- b) Itt jelenik meg a futószalag (ez nincs meg se Gramscinál, se Druckernél), ami a taylori módon dolgozó munkásokat összeköti, és a vállalatot állami vállalattá teszi.
- c) A piac felfutása stabilizálja a foglalkoztatást.

d) A dolgozók ellenőrzését kiterjeszti az üzem kapuin túlra - ellenőrzik a foglalkoztatott családi életét, életmódját, tiltják a kicsapongást, az italozást. Ez a részben antidemokratikusnak tűnő eljárás Heideggerrel egybecsengően a biztonság és szabadság dilemmáját érinti, a biztonság javára.

e) Magas fizetést kapnak a dolgozók bizonyos kategóriái. Ez nem magától értetődő, mert például Mandeville idején a nagyobb bér lustaságra ösztönzött. A fordizmus magas bére a munkáslétből való felszabadulás ígérletét hordozza.

4. A jóléti állam politikai gazdaságtanáról

....A liberális ideológiai diktatúra elég nagy összevisszaságot hagyott maga után a gazdasági alrendszerek és osztálykategóriák (antikommunista propaganda) összefüggéseinek, viszonyrendszerének a tekintetében. Itt rendet kell csinálni. Az összehasonlító közgazdaságtan és Heller posztmodern demokratizmusa foglalkozik az alrendszerekkel, de nem elég bátor ezeket az osztálykategóriákkal összefüggésbe hozni. A posztmodern heideggerianizmus és nyelvfilozófia szintén nem elég karakán és tájékozott ahhoz, hogy a létfogalmat osztály-, állam-, vagy társadalmi-alakulati fogalomná pontosítsa. A szűkebb munkásmozgalom állami-társadalmi szintű gazdaságirányítási modellt képviselt, de olyan hierarchiát, amely nem számol a viszonylag önálló alrendszerekkel (ez a totalitarizmus). A liberalizmus megkülönbözteti a gazdasági és a politikai alrendszert, de ezeket nemcsak önállóknak, hanem függetleneknek tekinti, a gazdaságot a gazdasági alrendszerre korlátozza, és amint Fukuyama kimondja, a politikai alrendszert nem tartja gazdasági meghatározottságúnak. A liberalizmus nem veszi észre azt sem, hogy a gazdasági alrendszert piaci rendszernek nevezik, és nem árutermelésnek - éppen ez az ami a gazdasági alrendszert a gazdasági rendszertől mint olyantól megkülönbözteti. Továbbá, amint arról már volt szó, a liberalizmus nem vizsgálja a harmadiknak tekintett vallási-kulturális-osztálypárti alrendszer társadalmi-gazdasági szerepét. Megállapíthatunk egy a hierarchiában legalul, a piaci alrendszer alatti negyedik alrendszert is (erről eddig nem volt szó), amely a proletariátus megmaradt része, a hajléktalanok, a perifériára szorultak kategóriájának az elhelyezésére szolgál. - Az alrendszerek és az osztályfogalom egyesítését úgy

végezhetjük el, ha az önálló, de nem független alrendszereknek ezt a négyes hierarchiáját egy egységes szervezeti rend alkotórészeinek az együtteseként fogjuk fel. A vallási-kulturális, a politikai-demokratikus, a piaci-gazdasági és a deprivált-proletár alrendszerek egységes irányítás alatt lévő társadalomszerveződési alakulat egymáshoz tartozó és önálló részei. Ez már nem osztálytársadalom, mert egy - volt - osztály dinamikus hierarchikus közösségi utód-szerveződése. Ezzel áll szemben a totalitáriusan-diktatórikusan szervezett alrendszer nélküli osztály- vagy államalakulat. Ez utóbbinál az állam vállalat, az előbbinél az állam gazdasági szervezet, de nem vállalat; előrevetíti a gyáripár megszűnését, a közvetlenül társadalmilag szervezett termelést, és meghatározó szerepe a legfelső alrendszernek van.

A demokratikus elemet figyelembe vevő és az azt elhagyó osztályszervezetek együttes jelenléte, ellentétes együttműködése az, amelyet végül is vegyesgazdaságnak lehet minősíteni, és amit osztálybékének is neveztek. Ez a jóléti állam politikai gazdaságtani alapszerkezete. A szociális piacgazdaság csak a két osztálykategórián belüli alrendszer, illetve jelleg-meghatározás összekapcsolása. Erhard, a jóléti állam kiépítésének nagy ideológusa majdnem az összes a szocializmus politikai gazdaságtanában és a volt szocialista gazdaságpolitikai propagandában használt elemet átvette a rendszerébe, kivéve a tervezést és az ágazati szemléletet. Erhard szükségesnek tartja az örökölt osztálytársadalom megszüntetését, az életszínvonal növelését, a növekedést, az arányosságot stb. Úgy határozza meg a szociális piacgazdaságot, mint ahol az árak csökkennek, a bérek pedig nőnek! A tervezést viszont hajthatatlanul elutasítja és helyébe a piacgazdaságot teszi, de nekünk tudnunk kell, hogy ez a magasabb alrendszerek figyelembevételével történik. A piac befolyásolásáról nem mond le, de azt piackonform makroökonómiai eszközökkel képzei el. Alapvető jelentőségűnek tartja a monopóliumellenes intézkedéseket, és a szakmai csoportosulásoknak a piacra való belépést akadályozó törekvéseinek a megfékezését (pl. a kiskereskedők szakmai fórumuk engedélyéhez akarták kötni az új vállalalkozók megjelenését). Ezt általában csak gazdasági jogi megfontolásként szokták értelmezni, holott itt a gyökerénél fogta meg azt a mechanizmust, amelyen a fasizmus és egyszersmind a sztálinizmus nyugodott: a gazdasági versenyt az osztályharc eszközeivel folytatni, a versenyt tisztességtelen

eszközökkel vívni. - Ez is azt mutatja, hogy a gazdasági alrendszerben politikai és erkölcsi elvek érvényesülnek, miközben a gazdasági-technikai összefüggések nem csorbulnak. -

... A jóléti állam korszakát ágazati szempontból úgy is szokták értelmezni, mint ahol az ipar és a mezőgazdaság rovására jelentősen megnő a szolgáltató szektor vagy terciér szektor szerepe, és ez a társadalmi mobilitás bizonyítéka (Rimler). De a terciér szektort nem helyes valami külön szolgáltató ágazatnak tartani, inkább arról van szó, hogy a hagyományos iparágakat szolgálják ki, csak egy magasabb szintről. Ez az ágazati bontás, ipar, mezőgazdaság, terciér szektor, nem elég finom ahhoz, hogy a jóléti állam politikai gazdaságtanát megértsük a munkásokhoz való viszonya szempontjából.

A jóléti állam politikai gazdaságtani stratégiája nem a munkahelyi mobilitásra, hanem a munkások életszínvonalának a középosztályi életszínvonal szintjére való emelésére irányul, mert a munkáshatalom nem a munkásszervezetek hatalma. Ezzel az életszínvonal-politikával szemben a szűken vett jóléti állam húszéves gazdaságtörténeti korszaka világtörténelmi feladatot valósít meg, mert megalapozza és előrevetíti az emberi nyomor megszüntetését, illetve a megszüntetés lehetőségét. Nem oldja meg azonban még a munka felszabadításának a kérdését - az a neokonzervatív korszak problémája. Téves a korabeli liberális-marxizmusnak az az értékelése, hogy a fogyasztás bővítése csupán a vállalati profit növelésének a célját szolgálja, hacsak azt nem tekintjük tőkés haszonnak, hogy megtörik a szakszervezet és a szociáldemokrácia konzervativizmusát; ha jól él a munkás, akkor nem él elég jól a szakszervezeti vezető.

... A jóléti állam jellegzetes termékcsoportjai a munkaerő újatermelésének, a háztartásnak a felszabadítására irányulnak. Előretör a háztartási elektronika; az elektromos hűtőgép és az ezt alátámasztó hűtőipar, a mosógép, a porszívó, a konyhagép a nő felszabadításának eszméjét valósággá változtatja; a szórakoztató elektronika felszabadítja a munkásmozgalomban olyan nagy szerepet játszó szabadidőt, ekkor válik tömegtermékké a személyautó, amely a család számára a távolságot rövidíti le; a színes televízió már nemcsak a közösség hangját közvetíti, mint a rádió, hanem betekintést is enged a világ dolgaiba, miközben a szabad családokat egyben össze is fogja - az individualizmus és a közösségiség egységét teremti meg (a televíziózás politikai

szociológiájának filozófiáját jól foglalja össze M. Fürst); - a család szocializálása kiteljesedik a női foglalkoztatás általánossá tételével. A liberalizmus semmit sem tud kezdeni a termékcsoportok ilyen politikai gazdasági és szociológiai meghatározottságával. Látható, hogy az ilyen szükségletek "szubjektivitásának" "objektív" törvényei vannak.

... A munka felszabadítása még nem megy végbe, de elviselhetőbbek a munkakörülmények, itt is elsősorban az elektromosítás (villamosítás) kiterjesztésével. A jólét ilyen jellegű általános kiterjesztésének a bázisa az olcsó energia, ennek a forrása pedig a kőolaj. A korszak egészére jellemző általános húzóágazat az olajszektor. Az olaj legalább három fő területnek jelenti a meghatározó bázisát: az elektromos és fűtő energia területén - ez a szénbányászatot és így a leginkább proletárnak maradt bányászokat helyezi árnyékba -, az autó működtetése területén és a műanyagipar területén, amely a szintén proletár vas-acélipart korlátozza. A szűkebben vett jóléti állam gazdaságtörténeti korszakát - szemben a századforduló szénkorszakával - olajkorszakként jellemezhetjük. Az olaj nem egyszerűen egy nyersanyagforrás vagy energiahordozó, hanem stratégiai cikk. Ha az olajra gondolunk, a tömeges jólét kezdeti korszakára, de egyben a társadalmi pangásra is gondolunk.

5. A neokonzervatív forradalom politikai gazdaságtanáról

A neokonzervatív forradalom által közvetített szerkezetváltásra való áttérés ideológiai szempontból sem volt zökkenőmentes. Nem magától értetődő, hogy a lét és a jó azonos. A jólét és a lét jósága nem azonos. A hatvanas évek újbaloldali mozgalma visszatekintve azt az üzenetet hordozta, hogy ha a lét és a jószág szembekerül egymással, az a lét fennmaradását veszélyezteti. Hiába élek viszonylag jó anyagi feltételek között, a teljesség nem valósul meg, ha nincs öröm vagy sikerélmény, sőt az örömezés bizonyos szintje nélkül egyáltalán nem lehet élni. Ezért az "örömtelen gazdaság" gondolata elég korlátozott hatókörű, Hayek is téved abban, hogy az emberek megelégszenek azzal, hogy meg tudnak élni, hacsak ez maga nem örömforrás is. Itt is inkább Rimler Judit pártjára álllok, amikor a munka örömeinek a tartalmát kutatja. Az újbaloldal legfontosabb politikai gazdaságtani hagyatéka a már említett különbségtétel a mindennapi és a radikális

szükségletek között, ez utóbbi éppen az öröm iránti igényt fejezi ki. Heidegger sem tudja ezt a kérdést jól kezelni. A világban-benne-létről beszél, ez önmagában sem elfogadható kompromisszum a biztonság és a szabadság között a szabadság rovására, mert a "bennelét" a léttel, a lét biztonságával is szembekerül, mivel a lét csak önmagával lehet azonos, a részeivel nem, a lét határáig fel kell tudni emelkedni. Ingmar Bergman művészi üzenetének is ez lehet a lényege: a gondolkodásban megnyilvánuló felelősségtudat a jóléti államban érzéketlenséggel párosul, nem tudja az ember nem mindennapi igényeit felismerni és kielégíteni. A jóléti állam nem képes a munkában való felemelkedést, a munka felszabadítását biztosítani, csak a háztartásban, ott is csak részlegesen. Ennek ellenére szükséges a másként gondolkodókkal szemben is a másként gondolkodás, mert a hatalmat is fel kell szabadítani a saját és a tömeg zsarnoksága alól. - A lét és az állam fogalma azonos; annyiban különbözik, amennyiben az állam nem csak jogi kategória.

A neokonzervatív forradalom megszünteti a vegyesgazdaságot, létrehozza az egysége ideológiai irányítással vezetett társadalmi-gazdasági rendszert, amelynek a megvalósítását azonban a gazdasági alrendszerben történő rendrakással kezdi meg, ami a mégoly szocialista tartalmat is a helyesen alkalmazott liberalizmussal egybeesővé - de nem azonossá - teszi. Thatchernél Erhardhoz hasonlóan sok szocialista politikai gazdaságtani elem található meg, például az osztályok helyzetére vonatkozóan, miközben a liberalizmus és a kapitalizmus, illetve a kapitalizmus és a nyugati rendszer azonosítása a propagandában ekkor éri el tetőfokát. A liberalizmus akkor követi el a legnagyobb hibát, amikor azt hiszi, hogy a szerkezetváltás az ő eszméjének a következménye, pedig a liberalizmus inkább a következmény vagy kísérő jelenség. Ennek a korszaknak a legfőbb ellentmondása az elmélet és a gyakorlat végsőkéig feszített meg nem felelése; a liberalizmus igazolódhatott addig, amíg a "teremtő rombolás" feladatait kellett elvégezni, de amikor az újabb felemelkedő szakasz megalapozása van napirenden, akkor már "pragmatikus" okokból is idejét múlttá válik.

A neokonzervatív forradalom politikai gazdaságtani stratégiája a munkásosztálynak mint munkásszervezetnek a megszüntetése, és ezzel összekapcsolva a munka tömeges felszabadítása feltételeinek megteremtése. A liberalizmus úgy értelmezte a neokonzervatív gazdaságpolitikai propagandát, mintha az kizárólag a piacgazdaság

megszilárdítására és az állami beavatkozás visszaszorítására, és így a kapitalizmus stabilizálására irányult volna, holott a gazdasági alrendszer keretein belül maradván is sokkal összetettebb gazdaságpolitikai propaganda jutott érvényre. A neokonzervatív forradalomnak legalább hat meghatározó jelentőségű gazdaságpolitikai jelszava volt:

- a) a piac megerősítése, az állami beavatkozás visszaszorítása, a monetarizmus érvényre-juttatása,
- b) a munkásszervezetek gazdasági szerepének a korlátozása,
- c) az olajsokk,
- d) a számítástechnika-mikroelektronika előretörése (ez nem tévesztendő össze az Internettel),
- e) a csillagháborús (SDI) program megvalósítása, az űrtechnika fejlesztése,
- f) az AIDS terjedésének a fenyegetése.

A liberalizmus ebből csak a piacot és a munkásellenességet hallotta meg, és ezt is csak a kapitalizmus szemszögéből értelmezte; már utaltam a liberalizmus egyik legszégyenletesebb ellentmondására, hogy miközben a számítástechnika fejlesztése a tudást helyezi a középpontba, addig a liberalizmus a szabadság feltételeként a tudás hatalmának a tagadását és csak a vélekedés szerepét fogadja el. A fenti témáról már írtam a Fordulat két számában 1994-ben és 1995-ben és az Eszmélet 25. Számában.

a) A piac kérdését legalább annyira lehet a szocializmus politikai gazdaságtana alapján tárgyalni, mint a kapitalizmus politikai gazdaságtana alapján.

- A liberalizmus abból indul ki, hogy csak az általános játékszabályokat, a jogi és a közgazdasági magatartási szabályokat kell figyelni, a tartalmi tevékenységet mint magánügyet nem kell ellenőrizni. Azt felejtik el, hogy a puszta törvények érvényesítése sem valósítható meg anélkül, hogy a tartalmi tevékenységet ne ellenőriznék, sőt ne irányítanák.

- A liberalizmus az önállóságot az irányítás hiányával azonosítja, mert olyan helyzetet tételez fel, hogy az adott környezeti feltételek között az egyén vagy a vállalat, a racionalitás szabályait figyelembe véve, mindenfajta felsőbb beavatkozás nélkül dönt. Nem tud arról, hogy a környezeti feltételek maguk is tudatos irányítás eredményei, és

arról sem, hogy a racionalitás eszméjének a folyamatos érvényesítése is egy eszme végrehajtása. Az, hogy a fogyasztó a király, még nem jelenti azt, hogy önkényeskedhet.

- A piaci versenyt olyan nagyvállalatokra terjesztették ki, ami korábban elképzelhetetlen volt: kommunális és közlekedési, hírközlési (stb.) nagyvállalatokra. Így tehát a piacosítás jelentette a tényleges államosítás felé való elmozdulást és az egyenlőséget.

- Az állami beavatkozás visszaszorítása, és pusztán a jog alkalmazására történő korlátozása is önmagában szerkezet-átalakító hatású lehet - minden egyéb intervenció nélkül is, mert megvédi a haladó ágazatot a fejlődni nem tudó szektor tisztességtelen versenyétől.

- A monetarizmus eszköztárát nem helyes elvont tételgyűjteményként felfogni. A kamatlábemelés, az infláció letörése, a kiszorítási hatás érvényesítése, az állami kiadások - nagyon is célzott irányú - csökkentése, az adócsökkentés, az adott korszakban egy pontosan meghatározott struktúraátalakítási programnak volt alárendelve. A racionalitás hangoztatói elfelejtették megkérdezni, hogy mi volt a racionális abban, hogy miközben csökkentették az adókat, nagymértékűre nőtt az USA költségvetési hiánya. - Egyszóval, a monetarizmus nem állítható szembe a tervezés eszméjével. Nem a monetarizmussal vitatkozom, hanem a monetarizmus liberális leegyszerűsítésével.

- Az a fontos tétel, hogy a fogyasztó a király, éppenhogy inkább a szocializmus politikai gazdaságtanának az érvényét tükrözi, mint a kapitalizmusét. Mert a munkaértékelmélet érvénye, a költségnek a termelésben és az értékesítésben való uralma fejezi ki a termelőnek az uralmát a fogyasztó felett, és éppén ez a kapitalizmus. Az osztályviszonyok szemléletét az üzemből ki kell terjeszteni a piacra, az eladó - vevő viszonylatára, a kereslet - kínálat helyzete egyben politikai viszonyná is válik. Ha valóban a vevő a király, az az új világ elérézését bizonyítja. (Szabó Katalin, amikor a tömegtermelés differenciálódásáról beszél, lényegében szintén az előbbieket egyik ilyen jelenséget tárgyalja.) A munkaértékelmélet az átlagot állítja a középpontba, a mikroökonómia a határt. Ez is egyúttal politikai viszony, mert az előbbi a termelő kiszolgáltatottságát, az utóbbi a teljesítmény szerinti értékelést fejezi ki. Amikor a

mikroökonómia nagy teret szentel a nem tökéletes versenynek, a termelő létbiztonságát, a társadalomba való betagozódását érzékelteti.

b) A munkásszervezetek visszaszorításának az a tartalma, hogy a gazdasági szervezeteknek megszüntessék azt a jellegét, hogy azok egyben munkásszervezetek is. De ez nem a tőkés forma felé való visszalépést jelenti, hanem inkább azt, hogy a vállalatok általában is - tendenciaszerűen - szolgáltató szervezetekké válnak. Thatcher tehát a bányászokkal szembekezdve úgy küzdött a haladás-ellenességük ellen, hogy közben a munkáslétükből való felszabadulásuk felé mutatta nekik az utat. Nem az adott ágazat, hanem az adott technológia ellen lépett fel. Paradox módon így Thatchert a kor nagy munkásvezérének lehet tekinteni.

c) Az olajárrobbanást a liberalizmus úgy állítja be, mint exogén tényezőt, amelyhez alkalmazkodni kell, de amelynek a vizsgálata tudományon kívüli kérdés lenne. Holott egy ilyen korszak-meghatározó gazdaság- és társadalomtörténeti jelenséget nem lehet nem bevonni a politikai gazdaságtan és a filozófia látókörébe. Az olajsokk csak tudatos (tervezett) politikai gazdaságtani stratégiai irányzat érvényesülése lehetett, amelynek során megszűnik az olajkorszak, az olajszektorok mint húzóágazatok a kora, ezzel együtt megszűnik az államilag favorizált autóipar és az ehhez kapcsolódó vertikumok, az olajra (földgázra) épülő ágazatok (energia, vegyipar) egyes szektorainak a vezető szerepe is. Az olajárrobbanás (több ütemével) az olyan ágazatok előretöréséhez vezetett, amelyek a munka szempontjából nagyobb örömet nyújtanak, nagyobb takarékoságot tudnak megvalósítani, és amelyek megszüntetik az élősdiséget miközben a munka felszabadításában is előrelépnek.

Az olaj (és a földgáz) árának drasztikus és hirtelen megnövelése nem tudott volna semmilyen szerkezetváltást létrehozni, ha ez az áremelkedés továbbhárítható lett volna és nem biztosította volna az árarányok megváltoztatását. Az olajválság tehát gazdaságirányítási eszköz volt, amely meghatározott politikai cél érdekében szerkezetváltozást vezetett be; a lumpenizálódást a munkásság megszüntetése felé való újabb elmozdulással cserélte fel. Látható, hogy a makroökonómiai és a monetáris eszközök mellett politikai gazdaságtani irányítási eszközök is léteznek. A termelési módot politikai célból is meg lehet változtatni, nem pusztán az anyagi szükségletek

okán.

d) A számítástechnika - mikroelektronika jóval az Internet középpontba kerülése előtt, az egész neokonzervatív forradalom kibontakozásával együtt már a gazdaságpolitikai propaganda egyik súlypontját képezte, csak a liberalizmus ezt nem tudta kezelni, a nem liberális közgazdaságtan (pl. Toffler) igen. Hangsúlyozni kell, hogy az Internet programja különbözik a számítástechnikai-mikroelektronikai programtól. Az információ azért kerül a középpontba, mert terméket tud létrehozni anélkül, hogy hosszas végrehajtási folyamat kezdődne az információ kiadása után; a parancs és a végrehajtás kettőssége, szétválása oldódik fel. A számítástechnika-mikroelektronika nem azért vált húzóágazattá, mert valami sajátos fogyasztási szükségletet fedeztek volna fel benne, nem azért mert ne lett volna szükség továbbra is az olyan hagyományos ágazatok termékeire, mint a mezőgazdaság, a kistermelő- és feldolgozóipar vagy az autógyártás és a háztartási elektronika, hanem azért mert technológiai váltást idéz elő az összes ágazatban. A számítástechnika-mikroelektronika lehetővé teszi a munkásság tömeges méretű kiváltását attól a munkától, amely alól való felszabadulás az osztálytársadalom megszüntetésének a feltétele. Ezen keresztül szűnik meg végső soron a gyáripár, és válnak a gazdasági egységek szolgáltató szervezetekké, a megszűnt munkásosztály mozgalmi szervezeteivé.

A számítástechnika-mikroelektronika három fő területen hoz létre technológiai-váltást. Az automatizáció terén - ez a fizikai és szellemi segédmunka felszabadítása. A kommunikáció terén - ez az Internet kérdésköre - az újratermelés társadalmasításának az előrehaladása (nem megoldása). És harmadrészt a nyilvántartás terén. Hayeknek az az egyik fő érve a szocializmus ellen, hogy lehetetlenség az újratermelési folyamat egészét néhány hivatal révén átfogni, mert a sok millió adat nyilvántartása néhány ember fejében lehetetlen (Végzetes önhittség). Ha ezt mégis megpróbálják, az az orwelli vízió megvalósulását jelenti. Ezért van szükség a hayeki liberalizmus értelmében arra, hogy decentralizáltabban egy-egy ember csak egyféle szakmával foglalkozzon, mert abban lehet szakértelemre szert tenni. - Nos a számítástechnika valóban nem tudja a termelés társadalmasítását megoldani, mert az nemcsak információ kérdése, de a hayeki érv mégis elesik, mert a számítástechnika képes a

korábban elképzelhetetlen mennyiségű információt tárolni és kezelni, így a szocializmus ilyen szempontból már nem támadható.

A harmincas évek Szovjetuniójában egyebek között a kibernetikát is, a számítástechnika egyik alaptudományát, burzsoá tudománynak minősítették. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a munkásosztályt mint osztályt fenntartani akarták, és nem megszüntetni. De a liberalizmus is rokonságot mutat az ilyen felfogással, amennyiben a számítástechnika előretörését a piac eredményének tekinti, és nem az osztályviszonyok kezelésének. Így az informatikát bátran nevezhetjük egyfajta szocialista tudománynak. ...

e) A neokonzervatív gazdaságpolitika űrtechnikára vonatkozó része nem csupán szűk haditechnikai vonatkozású volt. Az űrtechnika az, amely az információt mint titkot meg tudja szüntetni, és a gazdasági ágazatokat világméretben is egységes rendben képes működtetni. Az űrtechnika a társadalmilag szervezett termelés letéteményese; a politikai szempontból szükségletként megjelenő termelés, az ideológiai tulajdon megvalósításának a képessége. Az űrtechnika viszont annyira nem játszik szerepet a jelenlegi gazdaságpolitikai propagandában, hogy erről nemigen lehet többet mondani. A lényeg az, hogy az a legfelső alrendszer szervezésének az elve, és így nagyon messze van attól, amit kapitalizmusnak nevezünk.

f) Az AIDS problémájához a liberalizmus úgy viszonyul, mint adottsághoz, amellyel szemben a rendelkezésre álló eszközökkel fel kell venni a harcot. Ezzel szemben az AIDS kérdését úgyis fel lehet fogni, mint a neokonzervativizmus jogos támadását az ember elállatiasodásával, elbarbárosodásával szemben, a család szentségének a helyreállítása érdekében; annak érdekében, hogy az emberhez méltó jóról leválasszák az olyan élvezetet, ami az emberiség létét fenyegeti. A jóléti állam, csak a "jó" létre koncentrálva, elhanyagolta az erkölcsöket, és azokat több vonatkozásban még kapitalista szinten tartotta, ami bomlasztó hatású. Nem igaz hogy a "Rómeó és Júliá"-é az utolsó szó a családalapítás kérdésében. Természetesen a szabadságot a párválasztás terén sem lehet visszavenni, de a család létrehozásában meg kell, hogy kapja a megfelelő helyet az élő hagyomány és a gazdasági-politikai helyzet tudatos elismerése. Foucault nemrég magyarul megjelent ilyen tárgyú könyve is ebbe az irányba mutat.

6. Az Internet politikai gazdaságtanáról

Miután erről már több helyen említést tettem, csak nagyon röviden foglalom össze. Az Internet a gazdasági alrendszerrel szemben, már a szűkebb politikai alrendszer politikai gazdaságtani kérdéseit kezeli. Ez a "burzsoá" "citoyenné" változása: a termelés és fogyasztás folyamatok egyensúlyának és arányosságának a biztosítása, a termelők versengő együttműködése - itt a szolidaritáson van a hangsúly. Ez nem az állami tulajdon eredeti tartalmának a kifejeződése - ez az űrtechnikára tartozik -, de kétségtelenül egy nem államosított állami jellegű tulajdonforma megjelenése, amennyiben a demokratikus politikai rendszer gazdaságszervezeti funkcióját valósítja meg (demokratikus állami tulajdon). Jellegzetes, hogy az Internet a számítástechnika kommunikációs területét emeli ki. Itt háttérbe szorul az automatizáció továbbfejlesztésének a kérdése, ami végigviszi a munka felszabadítását; és nem esik szó a legfelső alrendszer szerepéről sem. Tréfásan szólva ez mintegy a "fejlett szocializmus" szintje, átmenet az alsó és a legfelső alrendszer társadalmasítása között. Ehhez a ponthoz kapcsolódóan az űrtechnika politikai gazdaságtanáról az említetteken kívül semmit sem tudok mondani, hacsak azt nem, hogy itt a feltételek feltételeinek a megteremtését kell kutatni.

Azt akartam bizonyítani, hogy a nyugati rendszer nem kapitalizmus, hanem szocializmus. Ehelyett amellet sikerülhetett talán néhány érvet felhozni, hogy a nyugati rendszer elmozdulás a kapitalizmustól a szocializmus irányába. Látható, hogy a marxizmus-leninizmus a nyugati rendszer alapján korrigálható és e korrigált elmélet szocializmuskritériumai a nyugati rendszerre alkalmazhatók: működik az élő hagyomány, a vállalatvezetők önkényes lépései korlátozottak, előrehaladt a munkásosztály megszüntetése és a politikai alrendszer tulajdonosi funkciója látható módon is működésbe lépett.

A tanulmányt Géring Zsuzsa, Szabó Miklós és Remák Edit gépelte, munkájukat köszönjük!

Irodalomjegyzék:

A marxizmus-leninizmus klasszikusai és az ókori görög filozófia szövegei

Fukuyama, F.: *A történelem vége és az utolsó ember.* (1994)

Derrida, J.: *Marx kísértetei.* (1995)

Heidegger, M.: *Lét és idő.* (1989)

Bernstein, E. : *A szocializmus előfeltételei....* (1989)

Gramsci, A. : *Filozófiai írások.*

Erhard, L. : *Jólétet mindenkinek.* (1993)

Thatcher, M. : *Nagy-Britannia átalakulása.* (Batthyány II. 1993)

Taylor, F. W.: *Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai.* (1983)

Gervai P.: *Sztálin politikai rendszerelméletéről.* (kézirat)

Tamás G. M.: *Búcsú a baloldaltól.* (1989 Kritika 12.), *Cenzúra.* (Kritika 1994 1-2.)

Rimler J.: *Két forradalom előtt?* (Közh. Szle. 1996.3.), *Miért dolgozik az ember?.* (Közh. Szle. 1992.5.)

Szabó K.: *Testre szabott tömegtermelés.* (Társadalmi Szle. 1996.8-9.)

Kornai J.: *Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben.* (Köz. Szle. 1995.12, 1996.1.)

Heller Á.-Fehér F.: *Kelet-Európa dicsőséges forradalmi.* (1989)

Heller Á.: *A civilizáció globális válsága.* (Beszélő 1996.4.)

Nyíri K.: *Bölcsészettudományok az írásbeliség után.* (Világosság 1996. 6.)

Hayek, F. A.: *A végzetes önhittség.* (1992)

McBride, W.L.: *A demokrácia, az amerikai kultúra és a kelet-európai változások.* (Valóság 1996.4.)

Berend T. I.: *A századvég gazdasági válsága a válságteóriák ...* (Kritika 1996.1.)

Samuelson - Nordhaus: *Közgazdaságtan.* (1987)

Összehasonlító közgazdaságtan. (1995)

Fehér. M. I.: *A hermeneutika mint politikai filozófia.* (Valóság 1996.4.)

Heidegger és Lukács. (Utak és tévutak) (1991)

Forgács I. : *Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban* (1987)

Szajp Szabolcs:

Mivel foglalkozzanak a közgazdászok?

Azaz mi is a közgazdaságtan?¹

Ez az írás rövid felvezetője kíván lenni a következő oldalakon olvasható fordításnak (James M. Buchanan: Mivel foglalkozzanak a közgazdászok?), de egyben tekinthetjük a Fordulat hasábjain a közgazdaságtanról korábban lezajlott - de le nem zárt - vita folytatásának is. Bár a terjedelmi korlátok miatt a vita kérdéseire konkrétan nem fogok hozzászólni, mégis - az említett fordítás áttanulmányozása után - számomra teljesen egyértelművé vált, hogy Buchanan írása elé mind a fenti alcím, mind a vitához való csatlakozás releváns, sőt szükségszerű. De kezdjük inkább a főcímmel, azaz: mivel is foglalkozzanak a közgazdászok. Miért kell feltenni ezt a kérdést? Miért teszi fel Buchanan az 1960-as évek közepén? Miért kell ezzel foglalkozni manapság, egyáltalán kell-e, és mit jelenthet ez a mai közgazdaságtan számára? Vajon több-e pusztán elmélettörténeti érdekességnél? Ezen utóbbi kérdésből kiindulva - melyre válaszom természetesen igen - talán érdemes egy kicsit mélyebben is elgondolkodni a lehetséges értelmezéseken és ütköztetni azokat a ma 'main stream'-ként felfogott elmélettel, valamint a gazdaságpolitikai gyakorlattal.

Előljáróban azonban szeretném néhány szóval bemutatni James M. Buchanant, majd egy kicsit hosszabban kifejtve - és közben válaszolva a feltett kérdésekre - elhelyezni munkásságát és a közölt cikket a politikai gazdaságtan elmélettörténetében. James M. Buchanan /1919 - / olyan politikai liberális gondolkodó, aki sokkal inkább a közgazdaságtan határterületeihez, mint az uralkodó irányzatokhoz tartozó témákban publikál. Liberalizmusából következően a szabadságot tekinti legfőbb alapértéknek, de a szabadságot az emberi közösségek működésének politikai szintjén képzelel el, ellentétben a gazdasági liberálisokkal (mint például Hayekkel), akik az egyéni gazdálkodók szabadságát hirdetik. Nyilván teljesen más következtetések adódnak az

¹ A közgazdaságtanról szóló vita a Fordulat 1992. nyári, őszi és 1993. tavaszi számaiban jelent meg, lásd Trautmann László, Eső Péter és Andor László írásait.

egyik, mint a másik politikai filozófiából kiindulva a gazdaság működésére, törvényszerűségeire nézve. Buchanan, nézeteinek közgazdasági alkalmazásáért 1986-ban kapott Nobel-díjat, melynek indoklásában többek között a következők is szerepeltek: "műveiben sajátosan és újszerűen ötvözte a közgazdaságtudomány és a politikatudomány szempontjait és módszereit, kidolgozta a kölcsönösen előnyös együttműködési rendszerek alapján álló szerződéses és alkotmányos politikai döntéshozatal elméletét, a politikai rendszer fogalmát pedig, mint a kölcsönös előnyök elérése érdekében vett cserefolyamatot értelmezte és alkalmazta". Azt gondolom, hogy ezen előbbieket miatt mindenképpen sajnálatos, hogy Buchanan a magyar közgazdasági felsőoktatásban ennyire a perifériára került, keveset hivatkoznak rá (Mátyás professzor elmélet-történeti jegyzetében mindössze egy három soros hivatkozással találkozhatunk²), és hogy nagyon kevés írása jelent meg magyarul³.

Valószínűleg azonban nem véletlen az, hogy miért tanítanak vagy nem tanítanak valamit az egyetemen és az sem tűnik véletlennek, hogy kire hivatkoznak előszeretettel mind az elméleti szakemberek, mind az oktatók, sőt akár a gazdaságpolitikusok is. Egy lehetséges magyarázat az, hogy a hazánkban az elmúlt években működtetett gazdaságpolitikai modellt sokkal kevésbé lehet Buchanan elméletével magyarázni, mint mondjuk Hayekével. Igazából ez a döntő kérdés akkor, amikor elővesszük Buchanant és értelmezni akarjuk megközelítéseit, modelljeit: mi a célja vele; milyen gazdaságpolitikát, milyen koncepciót képzel a gyakorlatban megvalósítandó tettek mögé; és vajon számunkra a hayeki állam-modell, vagy inkább a buchanani írja le jobban a kívánatos fejlődés irányát. Nem kívánom azonban leszűkíteni az értelmezést a magyar gyakorlatra. Sőt, mivel Buchanan amerikai közgazdász, sokkal inkább vonatkoznak írásai, gondolatai az amerikai valóságra az 1950-es évektől kezdve napjainkig. De ha már az Egyesült Államokat mondom, az említett korra jellemző ismert világtörténelmi szituáció miatt nem beszélhetünk csak az USA-ról. A világ egészének változásait, mozgását kell figyelemmel kísérnünk.

² Mátyás Antal: A modern közgazdaságtan története - AULA, 1993. 499. old.

³ James M. Buchanan: Piac, állam, alkotmányosság - KJK, 1992. A kötetben 18 válogatott tanulmány olvasható.

Ez nem csak az értelmezésekre érvényes, hanem az adott kor elméletalkotóira is, azaz a tudományos gondolkodásnak, így *a közgazdasági gondolkodásnak is magában kell foglalnia, le kell reagálnia kora történéseit*. Ez egyértelműen tetten is érhető Buchanan politikai filozófiai témájú elemzéseiben, vagy akár a matematizált formában is kifejtett klub-elméletében⁴, még akkor is, ha maga a szerző nem von le bizonyos könnyen adódó következtetéseket.

Mármost mit jelenthet a 'What should economist do?'⁵ az 1960-as évek közepén? Úgy gondolom, hogy legalább három dolgot mindenképpen felsorolhatunk annak megmagyarázására, hogy miért is születhetett meg ez a cikk. Olvasatomban ezek a dolgok adnak választ arra, hogy miért kell feltenni a fenti kérdést, és miért kell a közgazdászok számára való új út kijelölésével foglalkozni. Egyrészt - legtágabban értelmezve - jelez *egy világtörténelmi fordulópontot*, a Kennedy-Hruscsov korszak végét, a kétpólusú világ egyfajta értelmezésének további tarthatatlanságát, a közeledés megállítását. A lezárás természetesen mindig a jövő felé fordulást is jelenti, és nem tévedünk nagyot, ha a buchanani életművet, mint *a '70-es évek neokonzervatív forradalmát előkészítő egyik fontos elméleti bázist* értelmezzük. Másrészt értelmezhetjük ezt az írást *a jóléti állam és a mindenhatónak hitt keynesi gazdaságpolitika kritikájaként* is. Eszerint Buchanan nem úgy tekint a közgazdászokra, mint a társadalom mérnökeire, akiknek a feladata néhány előre megadott feltétel mellett bizonyos jóléti paraméterek maximalizálása. De nem is úgy, mint értéksemleges szemlélőkre, akik természettudományos szemmel vizsgálják a közösség vagy társadalom gazdasági magatartását és döntéseit. A buchanani közgazdásznak felelősségérzete és kötelességtudata van a közösség fejlődésének előmozdítása felé - ilyen értelemben akár a hagyományosan vett politikai gazdaságtan művelőjéről is beszélhetnénk -, de ez nem képzelhető el a közösség által is elfogadott értékek nélkül. Az alkotmányos megközelítés - amely Wicksell öröksége - próbálja feloldani az innen fakadó nehézségeket, amely szerint vezetők és vezetettek közösen rögzítik társadalmuk működésének alapjait. Ez kell legyen a kiindulópont mindenki számára. A közgazdász

⁴ lásd idézett mű: A klubok közgazdasági elmélete című írását.

⁵ Ez Buchanan fordításra került cikkének eredeti címe.

is ezen játékszabályok keretei között mozogva kutatja a fejlődés irányát, a 'jó' és 'jobb' intézményeket, amelyeken belül a gazdasági cselekvések megvalósulnak. Ezzel azonban már kimondtuk a harmadik értelmezést is, *az amerikai institucionalizmus paradigmáját*, melynek méltó képviselője James Buchanan. Ő vitte tovább azt a nem túl régi hagyományt - az intézményekben való gondolkodást -, ami erősen megosztotta a politikailag liberális nézeteket valló közgazdászok sorait is. Ezen szűkebben vett közgazdasági értelmezésen belül kalandozva megállapítható, hogy igazi mérföldkövet jelent az a fajta politikai elemzés következetes alkalmazása, amivel Buchanan is próbálkozott. A közgazdaságtannak ilyenfajta megközelítésében a gazdaság (és így az ember gazdasági magatartása, cselekedetei), mint a tudomány tárgya új, sokkal szélesebb értelmezést kap, megszűnik alap és felépítmény szétválasztása. Az intézmények összekapcsolják a különböző döntési szinteket és jól láthatóan megjelenítik a gazdasági (Buchanan értelmezésében a cserén alapuló) cselekedeteket a politikában és a politikaiakat (vagy másképpen a kényszeren, a hatalmon alapulókat) a gazdaságban.

A buchyanai közgazdaságtan (vagy ahogyan ő nevezte el tudományát: a *katallaktika*, még másképpen a *szimbiotika*) értékét és jelentőségét pontosan az előbbi gondolatok alkalmazhatósága és aktualitása adja, gondolva itt a NATO-csatlakozás, az EU-integráció politikai gazdaságtani kérdéseire, vagy akár a magyar alkotmány vitáira. Számomra a cikk másik fontos tanulsága, hogy bár a közgazdaságtudomány bizonyos szempontból egy egész, fejlődése egy viszonylag széles mederben - de mégis valamilyen irányban - halad, azért mindig fel kell tennünk magunkban bizonyos kérdéseket, amelyek az alapokat érintik. A tudomány célja természetesen egyértelmű: az *igazságot* keressük. Ezt a célt mindig le kell fordítanunk az adott korra, mindig újra kell értelmeznünk, mit is jelent, és tudnunk kell azt, hogy ennek a keresésnek a módszere és a keresés tárgya is koronként változik, koronként meghatározott. Csak akkor haladunk a jó irányban (értsd: az igazság felé), ha a helyesen felismert célból levezetett tárgykör és módszertan összhangja vezeti gondolkodásunkat.

James M. Buchanan:

Mivel foglalkozzanak a közgazdászok?*

Nem a népmozgalom, hanem az Adam Smith nyomdokain haladók gondolatmenete az, ami igazán fontos és minden figyelmet megérdemel.

LORD ACTON, Lord Acton levelei Mary Gladstone-hoz,
szerk. Herbert Paul (London: George Allen, 1904), 212.o.

Vegyük szemügyre "az Adam Smith nyomdokain haladók gondolatmenetét", azokét az embereket, akik a "tudomány szigorú tárgykörén belül" próbálnak maradni; és tegyük fel a következő kérdéseket: Mit csinálnak a közgazdászok? Mit "kellene" csinálniuk? Ebbéli igyekezetemben Lord Acton tanácsát szem előtt tartva határozottan szembeszállok egy modern közgazdász, George Stigler tanácsával, akinek amúgy tisztelem a véleményét. Ő azt állítja, hogy butaság hatvanöt éves kor előtt módszertannal foglalkozni. Mint értékítélet, Stigler figyelmeztetése aligha vitatható. De mint hipotézis cáfolható, akár egy közönséges autóstérképpel vont párhuzam kapcsán is. Én következetesen abba a hibába esem, hogy nem nézem meg időben az autóstérképet, remélve, hogy valami titokzatos ösztöntől vezérelve a tervezett útvonalon maradok. Már régen megtanultam, hogy az "optimális" viselkedés szerint ha az ember eltéved, azaz bizonytalansága elér egy bizonyos szintet, rögtön megáll és megnézi a térképet. A párhuzam a tudományos módszertannal elég szorosnak tűnik. Hacsak nem tudjuk valami okból kifolyólag úgy tekinteni a közgazdászok állandóan változó ténykedését, ami mindig is fémjelezte tárgyunk szükséges fejlődését, mint az "autóúton való maradást", elengedhetetlen olykor-olykor a térképre, vagyis a tudományos fejlődés modelljére nézni, amit minden bizonnyal mindegyikünk tudatosan, vagy sem, de a fejében meg is tesz.

* Ez a szöveg eredetileg 1963 novemberében került előadásra a Southern Economic Association éves közgyűlésén. Később megjelent a Southern Economic Journal 30. számában (1964. január) a 213-222. oldalon.

Egyidejűleg javaslatommal, miszerint kritikusan vizsgáljuk meg, mit is csinálnak a közgazdászok, egyben el is utasítom Jacob Viner jól ismert állítását, miszerint "közgazdaságtan az, amit a közgazdászok csinálnak". Ezt a tézist Frank Knight egy önmagába záródó körré egészítette ki, amikor hozzátette: "és közgazdászok azok, akik közgazdaságtannal foglalkoznak". Tudományunk ilyen funkcionális definíciója megkerüli azt az alapkérdést, amit most fel kívánok tenni, ha megválaszolni nem is tudom. Úgy gondolom, hogy a közgazdászoknak szembe kell nézniük alapvető felelősségükkel, legalább meg kell próbálniuk megismerni tudományuk tárgyát.

Hadd hívom fel a figyelmüket Adam Smith egy igen elhanyagolt alaptézisére. *A Nemzetek gazdagsága* második fejezetében azt állítja, hogy az az elv, amelyből az oly sok előnyt biztosító munkamegosztás megszületett, "nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérhető általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségszerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jólétet fakasztó hatását nem láthatta előre: ez a hajlam a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át". Némileg meglepő, de számomra úgy tűnik, hogy ennek a "cserélgetésre, cserekereskedelemre, egyik dolognak a másikra való kicserélésére vonatkozó hajlamnak" a jelentősége és helytállósága fölött többnyire átsiklottak a Smith munkáját magyarázók. Pedig nyilvánvalóan itt rejlik az ő válasza arra, hogy mi is igazából a közgazdaságtan, vagy politikai gazdaságtan.

A közgazdászoknak az emberi tevékenység egy különös fajtájára, és az ennek eredményeképpen felépülő változatos intézményrendszerre "kellene" koncentrálniuk. A cserére való hajlamot tükröző emberi viselkedés a piaci viszonyok között, és az ezen viszonyok által létrehozott struktúra sokszínűsége - ez a közgazdaságtan igazi tárgya. Persze amikor ezt állítom, óhatatlanul egy értékítéletet fogalmazok meg, ami vagy elfogadható, vagy nem. Ha tetszik, tekintsék úgy ezt az írást, mint egyfajta "vitairatot".

Az elsődleges és alapvető megközelítés, amit szorgalmazok, a "piacok elméletét" helyezi a középpontba, nem pedig "az erőforrások allokációjáét". Írásom célja egyértelműen egy kifinomult katallaktika elfogadtatása, egy olyan szemléletmódé,

amit már korábban, sokkal korábban hoztak létre, többek között Whately érsek és a Dublini Iskola, H. D. Macleod, az amerikai Arthur Latham Perry, Alfred Ammon¹. Nem célok itt, és hatáskörömön is kívül esik, hogy kiderítsem az okokat miért is vallottak kudarcot ezek az emberek kollégáik és utódaik meggyőzésében. Csak annyit állítok, hogy az a szemlélet, amelyet ők kialakítottak és ami soha nem hiányzott teljesen a gondolkodás főáramából², nagyobb hangsúlyt követel ma, mint születése idején.

Egy rövid cikkben hasznos lehet támadó jellegű állításokat megfogalmazni vezető személyiségek elméleteivel vagy állásfoglalásaival szemben. Ebben a szellemben szándékozom Lord Robbins nézeteivel szemben állni, és kategorikusan állítani, hogy tárgyunk általa oly nagyon is meggyőző leírása többet ártott, mint használt a tudományos fejlődésnek. Természetesen mindannyiunk számára ismert a robbinsi gazdasági probléma definíciója, ami szinte összes tankönyvünkben megtalálható. Eszerint a közgazdaság alapkérdése nem más, mint a szűkös erőforrások allokációja alternatív vagy versenyző célok között. A probléma a *választás* kényszere, *elosztási* jellegű, a *szűkösség* tényéből eredően. Csak *A közgazdaságtudomány természete és jelentősége*³ megjelenése óta áldoznak a közgazdászok annyi energiát a tágra értelmezett szűkösség és allokációs döntési kényszer által felvetett kérdéseknek.

Robbins elképzelése szerint vizsgálatunk tárgya egy kérdés vagy kérdéskör, nem pedig az emberi tevékenységek egy jellemző formája. Módszertani szempontból jobb helyzetben voltunk a kevésbé definitív marshalli világban, amikor a közgazdászok tényleg az embert tanulmányozták a megélhetéséért folytatott rendes üzleti tevékenysége közepette. Miközben megpróbált semleges maradni a célokra vonatkozólag, Robbinsnak sikerült úgymond az egész közgazdaságtant nyitva hagynia. Bárhogy keressük is, nem találni egyetlen explicit állítást sem arra vonatkozóan, hogy kinek a céljai merülnek fel alternatívaként. Semlegessége odáig terjed, hogy hallgat a

¹ E szemlélet ismertetéséül ld. Israel Kirzner: *The Economic Point of View* (New York: D. Van Nostrand, 1960) 4. fejezet. A könyv jó összegzését mutatja a "gazdasági nézőpont" különböző megközelítéseinek.

² Szemléltetésül egy cikk, amely egyszerűen elfogadja a gazdasági elemzés alapjául a "cserét": Kenneth E. Boulding: "Toward a Pure Theory of Threat Systems", *American Economic Review* (1963 május), 424-34. old. különösen a 424-26-ig terjedő rész.

³ *Lionel Robbins: The Nature and Significance of Economic Science*, London: Macmillan, 1932

döntéshozók kilétéről, és úgy tűnik kevés közgazdász foglalkozik azzal a bonyolult kérdéssel, hogy pontosan meghatározza azok körét, akik számára a vázolt közgazdasági probléma létezik. Ebből aztán egészen természetesen vagy normálisan következik, hogy ezt a közgazdasági problémát először az egyénre, majd a tágabb családra, az üzleti vállalkozásra, szakszervezetre, kereskedelmi szövetségekre, egyházra, helyi közösségekre, régiók vagy államok kormányaira, nemzetállamokra, s végül az egész világra alkalmazzuk.⁴

A meghatározás eme hiányából fakadó fejetlenség illusztrálására hadd említsem most meg az általam leginkább tisztelt professzor, Frank Knight nevét, aki mindannyiunkat arra tanított, hogy a "gazdasági rendszerek" öt funkciójában gondolkodjunk, feltehetőleg "bármilyen gazdasági rendszerben". Tárgyunk knight-i felvezetésében tehát a "társadalmi szervezetről" beszélünk, ami teljesíti ezt az öt "társadalmi" funkciót. De kinek az érdekében? Ez az a kérdés, amire visszatérek. A válasz feltehetőleg az, hogy az egész érintett kollektív közösség, a társadalom érdekében. Hogy kicsit tisztábban lássunk, hadd idézzem Milton Friedmant, aki ha jól emlékszem egy órai felvezetésére, ezt mondta: "a közgazdaságtan annak a tanulmányozása, hogy egy adott társadalom hogyan oldja meg gazdasági problémáit".

Knight és Friedman is jó példának szolgálnak céltól szempontjából, mivel mindkettőjük - a gazdaságpolitika részletkérdéseiben sokszor eltérő véleményük dacára is -, olyan emberek, akikkel nagyjából egy politikai-filozófiai síkon vagyok. Közgazdaságtani megközelítéseikben úgy tűnik mindketten olyan entitásként definiálják a "társadalmat", amely azzal a közgazdasági problémával találja szemben magát, amellyel nekünk, közgazdászoknak kellene foglalkoznunk; entitásként, amelynek lehetséges célkitűzése, hogy a megfelelő határfüggvényekkel számoljon.

⁴ Az Amerikai Közgazdászok Szövetségének elnöki székfoglaló beszédében 1949-ben Howard S. Ellis bírálta azt az önkényességet, amivel a robbinzi definíció szerint a célokat megválasztják. Ellis megközelítése sok rokonságot mutat ezen tanulmány mondanivalójával. Nézetem szerint mégis éppen a "választás" közgazdasági aspektusának túlhangsúlyozása miatt nem sikerült bírálata olyan hatékonyra, amilyen pedig lehetett volna. Lásd Howard S. Ellis: "The Economic Way of Thinking" *American Economic Review* (1950 március), 1-12. old.

Ha nyíltan feltennék a kérdést, biztosra veszem, hogy mind Knight, mind Friedman, sőt Robbins is azt válaszolná, hogy a "társadalmat", mint olyat, mindig az azt alkotó egyének összességéként kell felfognunk. Így, amikor a közgazdasági gondjait megoldó társadalomról beszélünk, mintegy rövidítésként használjuk ezt ahelyett, hogy azt mondanánk "egyének adott csoportja, akik közgazdasági gondjaik megoldása érdekében közösséggé szerveződtek."

A lényeg mindazonáltal az, hogy az általános és mindennapi használatban igenis megkövetelünk egy további kiegészítő lépést az alapvető definiálási folyamat során, mielőtt a társadalmi szóhasználatot annak értelmes egyedi összetevőire bontjuk le. Ez annyit tesz, mintha bezárnánk az istálló ajtaját anélkül, hogy meggyőződünk volna arról, hogy volt vagy lesz-e valaha is lovunk odabent. Némileg konkrétan ez az eljárás azt feltételezi, hogy a közgazdaságtanban a "társadalmi jólét" jelentéssel bíró fogalom; vagyis előre eldönti a jóléti közgazdaságtan nagy vihart kavarázó központi kérdését, és nyíltan szembeszáll az utilitariánusokkal. Úgy tűnik, nyilvánvaló esete ez annak, hogy az alapvető fogalmi eszköztárat még nem sikerült összeegyeztetni a legújabb eredményekkel. Pedig ez a fogalmi eszköztár kiemelten fontos, főleg akkor, amikor a legtöbb gyakorlati szakember túl elfoglalt ahhoz, hogy módszertannal foglalkozzon. Tárgyunk definiálása közben túlságosan is könnyen átcúsúszunk azon a vonalon, ami a személyes, egyéni döntéshozatal és a "társadalom" egésze között húzódik. Elvileg ezt a vonalat a legnehezebb átlépni, mint azt a legtöbb közgazdász fel is ismerte, amikor megpróbálkozott vele. És bizonyos értelemben egész mondanivalóm abban az egyetlen mondatban foglalható össze, miszerint "térjenek vissza arra az oldalra, vagy maradjanak ott, ahová tartoznak".

Az utilitariánusok a hasznosságok összegzésével próbálták átjutni ezen a vonalon. Robbins - különben helyesen -, felszólította őket, hogy hagyjanak fel a próbálkozással. De maradva annál, amit én nyitott kérdésnek neveztem - ti. az elosztási probléma univerzalitását hangsúlyozva anélkül, hogy egyidejűleg a választást ösztönző erőt definiálnánk -, Robbins módszertani hozzájárulása leginkább csak annak a zűrzavarnak a kiterjedését segítette elő, amelyet pedig megelőzni remélt. A Robbins nyomdokain haladó közgazdászok most már tudják, hogy mikor lépik át a vonalat:

amikor egyértelműen kinyilvánítják saját értékítéletüket "társadalmi jóléti függvények" formájában. Miután ezt megtették, úgy érzik szívük szerint szabadon maximalizálhatnak. És így is tesznek, a módszertani illemszabályok adta kereteken belül, amúgy Robbins módjára. Persze feladták az ő célszerű álláspontját, de legalább őszinték voltak ebben a tekintetben. Az ilyenfajta semlegesség mellett, az általuk meghatározott "társadalmi" érték személyes verziója azután csak annyira elfogadható, mint bármely más. Továbbra is egy *gazdasági* problémán, mint olyanon dolgoznak, és ez a probléma a felszínes szemlélőnek úgy tűnik, mintha ez lenne az, amire tárgyunk definíciós bevezetőiben általánosan hivatkozunk. Ezek a "társadalmi" közgazdászok kizárólag a szűkös erőforrások elosztásának alternatív céljaival, ill. felhasználási módozataival foglalkoznak.

Azt állítom, hogy az ő tevékenységük nem helyénvaló a közgazdaságtant gyakorló számára, aszerint, ahogy én definiálom ezt a diszciplínát. Hogy sürgősen megmagyarázzam eme eretnokségemet, hangsúlyoznám, hogy érvelésem középpontjában nem az áll, beleépítik-e a közgazdászok dolgozataikba kinyilvánított értékítéleteiket vagy sem. Ez a fontos kérdés ugyanis teljességgel más, mint az, amit most én próbálok itt elővezetni. Szeretném, ha a közgazdászok felhagynának az allokációs problémának önmagában való tárgyalásával; *a problémával*, ahogy azt hagyományosan nevezni szokták. Itt szükséges beszélni a tudomány szóhasználatáról, hiszen ahogy azt T. D. Weldon érzékeltette egykoron, a *probléma* szó magában hordozza a *megoldás* jelenlétét is. Amint ez a kifejezés betelepszik az allokációs szóhasználatba, azonnal valamiféle megoldást sugall, többé-kevésbé automatikusan. Egész dolgozatunk egyfajta egyszerű számolási mód alkalmazott maximalizálásává válik. Ha a maximalizálni kívánt cél a társadalmi jóléti függvény által meghatározható, minden kiszámolhatóvá válik, amint azt kollégám, Rutledge Vining kitűnően megjegyezte. Ha pedig a közgazdaságtan számára tényleg nincs más, mint ez, akkor az egészet sikerült átpasszolnunk az alkalmazott matematikával foglalkozóknak. Valóban ebbe az irányba fejlődik szakmánk; hírnév és közismertség az elmúlt két évtizedben nagyrészt olyan finomításokon múlt, amelyek lényegileg a társadalmi tervezés matematikájának számítási technikájáról szóltak. Mondanivalóm szerint ezeket a

hozzájárulásokat a kellő helyen kell figyelembe venni, annak kell tartani, amik, adalékoknak az alkalmazott matematikához, akár a menedzseri döntéshozatalhoz, de nem a mi választott területünkhöz, amit - lesz ami lesz - nevezzünk közgazdaságtannak.

Hadd illusztráljam mondanivalónkat hivatkozva a gazdasági és a technológiai probléma között már ismerős, vagy feltételezett különbségre. Milyen választ várunk az alapozáson már túljutott másodéves hallgatótól, arra a kérdésre: "Mi a különbség egy gazdasági és egy technológiai probléma között?" Valószínűleg valami ilyesmit fog válaszolni: "Gazdasági problémáról beszélhetünk, ha kölcsönösen ütköző célok vannak jelen, és választani kell közöttük. Ezzel szemben a technológiai probléma jellemzője, hogy csak egy célszámot kell maximalizálni. Ilyenkor beszélhetünk egy legjobb (simple best), vagy optimális megoldás létezéséről." Látjuk, hogy hallgatónk olvasta a standard tankönyveket. Tovább kérdezve megkérjük, adjon gyakorlati példát. Erre mondhatja: "A vásárló, akinek csak 10 dollárja van a vásárlásra, gazdasági problémának néz elébe; választania kell az egymással versenyző rengeteg különböző termék között a különböző céloknak és szándékoknak megfelelően. Ezzel szemben, az építőmérnöknek, akire 1.000.000 dollárt bízunk, hogy egy részletes leírásoknak megfelelő gátat építsen, csak egyetlen legjobb megoldás kínálkozik; ennek a megoldásnak a meghatározása jelenti a technológiai problémát." Gyanítom, legtöbbünk hajlana arra, hogy jó jegyet adjon a diáknak egy ilyen válaszáért, egészen addig, amíg egy másik, különös és bogaras diák a hátsó sorból azt nem válaszolná: "De hiszen semmi különbség sincs."

Nem szükséges részleteiben folytatnom az illusztrációt. Korábbi megjegyzéseim fényében világosnak tűnik, hogy a második tanuló válaszolt jól, az ortodox tankönyvben írottak pedig helytelenek. Minden, a hagyományos értelemben vett gazdasági illetve technológiai probléma közötti különbség alapvetően nagyságrendbeli, vagyis annak kérdése, hogy a maximalizálható függvényt mennyi idővel a döntéshozatal előtt határozzuk meg.

A választás elmélete bizonyos részről egy paradoxon. Ha a döntéshozó hasznossági függvénye előre meghatározott, a választás pusztán mechanikus

cselekvéssé válik. Nem lesz szükség "döntésre", vagy az alternatívák mérlegelésére. Másrészt viszont, ha a hasznossági függvény nincs pontosan meghatározva, a választás valósággá válik, a döntés pedig megjósolhatatlan szellemi tevékenységgé. Ha tudom mit akarok, akár egy számítógép is képes helyettem a döntések meghozatalára. De ha nem tudom, hogy mit akarok, nincs az a számítógép, amelyik levezethetné az én hasznossági függvényemet, tekintve, hogy ilyen nem is igazán létezik. Az itt vázolt megkülönböztetés tehát a hasznossági függvény ismeretén nyugszik. A különbség hasonló ahhoz, mintha tiszta, vagy ködös útviszonyok mellett vezetnénk. Nem arról van szó, hogy a kérdés gazdasági vagy technológiai e. Sem az áruházi vásárló, sem az építőmérnök nem gazdasági, hanem elsősorban technológiai problémával néz szembe.

A választás elméletét meg kell fosztani kitüntetett pozíciójától, amelyet a közgazdászok észjárásában elfoglal. A választás, vagy erőforrás-allokáció elmélete, nevezzük bárhogy, nem tételez fel különösebb szerepet a közgazdászoknak, mint bármely más, az emberi viselkedést vizsgáló tudomány művelőinek. De hogy ne aggódjanak, hadd jegyezzem meg gyorsan, hogy a legtöbb, ha nem az összes, a választási elmélet témakörében született munka, amely megüti a mércét, az én elképzelt használati utasításomban egyforma minősítést kap. Hangsúlyoznom kell, hogy amit én javaslok, az nem annyira tárgyunk alapjait érintő változás, mint inkább a megközelítési módé. Szeretném, ha a közgazdászok változtatnának a gondolkodásmódjukon, ugyanazt a dolgot "egy másik ablakon keresztül" nézzék, hogy Nietzsche egy ideillő metaforájával éljek. Szeretném, ha *választás* helyett inkább a *cserére* koncentrálnának.

Maga a *közgazdaságtan* szó is részben felelős az értelmi zűrzavarért. A "gazdaságosítási", vagy gazdaságossá tévő eljárás oda vezet, hogy közvetlenül a választás elméletének fogalmaiban gondolkodunk. Azt hiszem Irving Babbitt mondta, hogy a forradalmak a szótárakban kezdődnek. Ha ki kellene böknöm, ami a szívemet nyomja, azt mondanám, most rögtön hagyjunk fel a *közgazdaságtan* vagy *politikai gazdaságtan* fogalmak használatával, jöllehet ez utóbbi sokkal magasabb rendű fogalom. Ha lehetséges lenne tiszta lappal indulni, ajánlanám, hogy egy teljesen más fogalmat vezessünk be, például a katallaktikát, vagy a szimbiotikát. Mindent

összevetve a második lenne jobb. A szimbiotika - definíciója szerint - különböző organizmusok érintkezésének tudománya, azzal a képzetársítással, hogy ez az érintkezés mindkét fél számára előnyös. Ez veti fel többé-kevésbé pontosan azt, ami tudományunk központi gondolata kellene, hogy legyen. Ráirányítja a figyelmet egy egyedülálló kapcsolattípusra, amely az egyének kooperatív társulását jelenti, még ha az egyének érdekei különböznek is. Figyelme középpontjában az adam smith-i "láthatatlan kéz" áll, amit oly kevesen értenek meg a nem közgazdasággal foglalkozók közül. A fentiekből következően a választási elmélet fontos alkotórészei a szimbiotika keretein belül maradnak. Másrészt azonban bizonyos választási helyzetek, amelyekkel az ember szembekerül, teljesen kívül esnek a vonatkozó szimbiotikus kereten. Mielőtt Péntek megérkezne, Robinson döntéseket hoz a szigeten, hagyományos értelemben vett gazdasági problémával szembesül. Ez a választási helyzet mégsem a megfelelő kiindulópont diszciplínánk számára, még a legszélesebb fogalmi szinten sem, ahogy azt Whately helyesen jegyezte meg több, mint egy évszázaddal ezelőtt.⁵ Robinson problémája, mint mondtam, lényegileg számítási; egyedüli tennivalója, hogy úgymond beprogramozza a fejében lévő számítógépet. A viselkedés, az emberi választás egyedülálló szimbiotikus aspektusa csak akkor merül fel, amikor Péntek a szigetre lép, és Robinson társulásra kényszerül egy másik emberi lényel. A társulás ténye egy teljesen különböző, teljesen újfajta viselkedésmódot követel meg, a cserét, kereskedelmet, vagy megegyezést. Lehet persze, hogy Robinson nem veszi figyelembe ezt az új tényt. Kezelheti Pénteket egyszerűen a céljai eléréséhez szolgáló eszközként, hogy úgy mondjam, a természet részeként. Ha így tesz, harc következik, és a zsákmány a győztesé. A szimbiotika nem tartalmazza azokat a stratégiai választásokat, amelyek egy ilyen tiszta konfliktushelyzetben jelen vannak; de nem foglalja magában - és ez a másik véglet - a tisztán "integratív" rendszerekben előforduló döntéseket sem, amikor az egyes szereplők külön-külön azonos eredményekre vágynak.⁶

⁵ Richard Whately: *Introductory Lectures on Political Economy* (London: B. Fellowes, 1831) 7. old. Ugyanezen álláspontról lásd Arthur Latham Perry: *Elements of Political Economy* (New York: Charles Scribner, 1868) 27. old.

⁶ Boulding említett művében a társadalmi rend három csoportját különbözteti meg: elnyomó, cserén alapuló és integratív rendszerek.

Robinson tehát, ha azt választja, hogy inkább elkerüli a tiszta konfliktust, és tudatosan benne, hogy Péntek érdekei inkább különböznek az övéitől, fel fogja ismerni, hogy a kölcsönös előnyök a kooperatív igyekezet, azaz a csere, vagy kereskedés által biztosíthatóak.

Az előnyöknek ez a kölcsönössége, amely különböző organizmusok által biztosított lehet a kooperatív megállapodások eredményeképpen, legyenek ezek bár egyszerűek, vagy bonyolultabbak, ez az egyedüli fontos igazság tudományunkban. Nincs ehhez hasonlítható más alapelv, és ezért az a kitüntetett pozíció, amit hagyományosan a maximalizációs szabályhoz rendelnek, vagyis amit "gazdasági elv"-nek nevezünk, egyértelműen egy helytelen megközelítésből származik.

Majdnem a másik végleten (a Robinson-modellhez viszonyítva), a tökéletes verseny általános egyensúlyát leíró modellek finomítása is legalább annyira, ha nem még inkább produktívnak bizonyult a fogalmi zűrzavar kialakításában. Azt feltételezve, hogy a gazdasági folyamat egyetlen résztvevője sem tudja függetlenül befolyásolni a folyamat végeredményét, minden "társadalmi" folyamatot a piaci szervezetben történő egyedi viselkedésből csikarnak ki. Az egyén reagál a kívülről meghatározott exogén változók egy kombinációjára, és választási problémája ismét pusztán mechanikussá degradálódik. A tökéletes verseny modelljének alaphibája nem a megfigyelt valósággal való összefüggés hiánya; egy előrejelzésre alkalmas modell sem mutatja ezt. Hibája abban rejlik, hogy az egyéni választási viselkedést a társadalmi-intézményi környezetből áthelyezi egy fizikai-számításiba. Ha a "piaci szabályok" adottak, a tökéletes verseny modellje egy kitüntetett "optimum pontot", illetve "egyensúlyi helyzetet" ad, egy pontot a paretoi jóléti térben. De ez minden bizonnyal értelmetlen társadalomtudomány, és az institucionalista kritika jó néhány esetben bizony célba talált. Frank Knight következetesen hangsúlyozta, hogy tökéletes versenyben nincs verseny. Állítása természetesen helyes, de - ugyanezen oknál fogva - nem létezik "kereskedés" mint olyan sem.

A piac nem feltételezésének vagy konstrukciójának folytán kompetitív. A piac kompetitívvé válik, illetve kompetitív szabályok kerülnek bevezetésre, amikor az

egyéni viselkedésmintáknak határt szabó intézmények alakulnak ki. Ez a keletkezési folyamat, amit a csereviszonyban tanúsított emberi viselkedés folytonos nyomása idézett elő, ez a központi kérdése tudományunknak, már ha van egyáltalán ilyen. Egy általános egyensúlyi egyenletrendszer megoldását nem határozzák meg előre külsőleg megadott szabályok.

Egy általános megoldás, ha van ilyen, a kialakuló csere, kereskedelem, egyezmények, szerződések egész hálózatának eredményeképpen jöhet létre, ami egy pont után már nem képes megújítani önmagát. A megoldás felé vezető fejlődés minden állomásán előnyökre és cserékre van lehetőség, és ezzel együtt a mozgás iránya is változik.

Ezek azok az okok, amelyek miatt a tökéletes verseny modellje oly korlátozott magyarázó értékkel bír, kivéve, ha a rendszer számára külső változókat veszünk be. A modell struktúrájában nincs helye a belső változásoknak, olyanoknak, amelyeket a smith-i hajlammal megáldott emberek idéznek elő. De pontosan a cserefolyamatnak ez az állandó fejlődése jelenti a gazdasági rendszer dinamikus elemét, amint azt Schumpeter a vállalkozói funkciót tárgyalván elmagyarázta.

Hogyan kellene a közgazdászoknak elképzelniük a piaci szervezetet? Ez központi kérdés, és az általam hangsúlyozott megközelítésben világosan látszik a különbség lényegi mivolta a két, élesen ellentmondó válaszban. Ha a klasszikus, és manapság reneszánszát élő elképzelés marad irányadó, mely szerint a hangsúly a "nemzetek gazdagságán" van, és a "problémát" a választás vagy az elosztás logikája alkotja, akkor a közgazdászok úgy fognak tekinteni a piaci rendszerre, mint a bármely társadalomban felmerülő alapvető gazdasági feladatok végrehajtásának eszközére. A "piac" egy jól megtervezett konstrukciómá, olyan "mechanizmussá", "analóg számítógéppé"⁷ vagy éppen "számításokat végző eszközzé"⁸ válik, amely elfogadja a bemenő adatokat, feldolgozza az információkat, és végül olyan kimenő adatokká alakítja át őket, amelyeket végül eloszthat. Ebben az elképzelésben a piac, mint mechanizmus nagyszerűen összehasonlítható az állammal, amely egy alternatív

⁷ Paul A. Samuelson, „The Pure Theory of Public Expenditure”, *Review of Economics and Statistics*, (1954 november) 388. old.

⁸ Takashi Negishi, „The Stability of a Competitive Theory: A Survey Article”, *Econometrica* (1962 október) 639. old.

mechanizmus hasonló feladatok elvégzésére. A második válasz ettől némiképp különbözik, és ebben a tanulmányban ezt a második koncepciót szeretném kihangsúlyozni. A piac vagy a piaci szervezet nem eszköz bárminek a megoldására. Inkább intézményi megtestesülése azon önkéntes cserefolyamatoknak, amelyek az egyének különböző képességeiből fakadnak.

Ez minden, amit ez jelent. Azt látjuk, hogy az egyének együttműködnek, megállapodásokat kötnek, kereskednek. A kapcsolatoknak ezt a hálózatát, amely a cserefolyamatokból keletkezik, ezt az intézményi keretet hívjuk "piacnak". Keret, egy aréna, amiben mi, mint közgazdászok, elméleti szakemberek nézőként figyeljük, mint próbálják meg az emberek véghezvinni céljaikat, legyenek azok bármilyenek. És ezek a próbálkozások azok, amelyekkel alapvető elméletünk kizárólag foglalkozik, feltéve ha ezt el is ismerjük. A határokat az ilyen kooperatív törekvések korlátai szabják meg; az egyoldalú cselekvések nem képezik részét a viselkedési mintáknak a mi tárgykörünkön belül. Ebben az elképzelésben a hatékonyság kifejezésnek nincs világos értelme aszerint, ahogy azt az aggregált, vagy összetett eredményekre használják. Önellentmondás úgy beszélni a piacról, mint ami hatékonyan vagy nem hatékonyan valósítja meg a "nemzeti célkitűzéseket".

Ez nem jelenti azt, hogy az általam javasolt koncepcióból a hatékonysági szempontok ki lennének rekesztve. Valójában ennek épp az ellenkezője igaz. Az egyének motivációja, hogy részt vegyenek a cserében; illetve ennek a hajlamnak a forrása nyilván a "hatékonyság"-ra való törekvés, ami az egyén szempontjából nézve a kevésbé preferáltból az inkább preferált pozícióba való elmozdulást jelenti, mindezt kölcsönösen elfogadható feltételek között értelmezve. Egy "nem hatékony" intézmény, ami jórészt "nem-hatékony" eredményeket produkál, az emberi természetnél fogva nem maradhat fenn, hacsak valami kényszerítő erő meg nem jelenik, hogy megelőzze egy alternatív megoldás felmerülését.

Hadd illusztráljam ezt, és egyidejűleg jelezzem az általam felvetett szemlélet kiterjesztését egy ismerős és egyszerű példával. Tegyük fel, hogy a szúnyogok szaporodását megszüntetendő, de legalább csökkentendő, le akarjuk csapolni a közeli mocsarat. Tegyük fel továbbá, hogy a közösség egyetlen polgára sem érez magában

kellő indíttatást, hogy a lényegében oszthatatlan művelet teljes költségét egyedül állja. A szűken értelmezett ortodox mód szerint a piac kudarcot vall, az eladók és vevők kétoldalú viselkedése nem vet véget a kellemetlenségnek. Feltételezhetően "hatékonytalanság" következik be. Ez mégis eléggé szűken értelmezett felfogása a piaci viselkedésnek. Ha az ilyen szűken értelmezett piaci intézmények nem működnek, nem fognak megfelelni az egyéni célkitűzéseknek. Ez arra fog vezetni, hogy az egyes polgárok ugyanazon hajlam miatt több szereplőre kiterjedő piaci vagy cseremechanizmust keressenek. Talán egy összetettebb intézmény létrejöttével sikerül lecsapolni a mocsarat. A közgazdász feladata az is, hogy minden ilyen kooperatív csere-megállapodást tanulmányozzon, ami nem más, mint a szűkebb értelemben vett piac bővítése.

De ezzel még nem oldottam meg minden problémát. Föltehetik a kérdést: Biztos, hogy bármely polgárnak érdekében áll hozzájárulni az önkéntes szűnyogirtási programhoz? Mi lesz a potyautas problémával? A potyautas-jelenség kísértete, ami változatos formákban és alakokban bukkan fel a modern pénzügyi elmélet irodalmában, komoly vizsgálatot kíván. Mindenekelőtt némi zűrzavar található a teljes illetve rejtett hatások között. Ha egy csinos hölgy sétál keresztül a szálloda előcsarnokán, jó néhány megfáradt kolléga juthat extra haszonhoz, de a nő feltételezhetően a saját kedvére sétál, és kevés kolléga fizetne szívesen azért, hogy többet járkáljon, mint amennyit valójában megtesz. Mindazonáltal visszatérve a mocsárhoz, előfordulhat olyan eset is, amikor a lecsapolástól elvárt előnyök nem szolgálnak kellő indokkal az önkéntes kooperatív megoldás létrejöttéhez. Tovább megyek, potyautasok vélt vagy valós jelenléte megakadályozhatja az egyének együttműködését, még ha másképp hozzájárulnának is. Ilyen esetekben az önkéntes együttműködés soha nem vezet "hatékony" eredményre a csoport egyes tagjai számára. Így a "piac" (még a legtágabban értelmezett is) kudarcot vallhat. Milyen kiút marad tehát az egyén számára? Nyilván a mocsár-lecsapolási tevékenységnek - ismét csak önkéntesen, legrosszabb esetben valami végső alkotmányos szinten történő - átruházása a közösségre mint kollektív egységre - mely fel van hatalmazva speciálisan kijelölt választási szabályok szerinti döntésekre, amely döntések erőszakkal

kikényszeríthetők - ma már megvalósult. Így, a legtágabb értelemben (talán többünk számára már elfogadhatatlan mértékben általánosítva), az általam előterjesztett közgazdasági megközelítés kibővül egy politikai alkotmány felbukkanásának lefedésével is. Fogalmi szinten ez beilleszthető az önkéntes cserefolyamatok keretébe. Az állam szerződéselmélete, éppúgy mint az e hagyományt követő írások többsége, az emberi tevékenységeknek azt a fajta megközelítését képviseli, amelyet véleményem szerint a modern közgazdaságtannak is képviselni kellene.⁹

Javaslom, terjesszük ki az emberi kapcsolatok közgazdaságtanban értelmezett rendszerét olyannyira, hogy abba egyaránt beleférjenek a kollektív és a magánszervezetek. Ezután kérdezhetik, hogyan lehet a politikát és a közgazdaságtant megkülönböztetni. A kérdés nagyon is helyénvaló, és segítségemre van abban, hogy írásom központi kérdését ismét más nézőpontból világítsam meg. A politika és a közgazdaságtan mint tudományterületek közötti különbség az egyének közötti társadalmi kapcsolatok természetében rejlik. Amíg az egyének szabadon szerződő egységekként cserélnek, kereskednek, magatartásuk uralkodó jellege "gazdasági". Ez természetesen messze kibővíti hatáskörünket a hagyományos ár-pénz viszonyon túlra. Amikor azonban az egyének alá-fölérendeltségi, vezető-követő, ügynök-megbízó viszonyban találják magukat, viselkedésük döntően "politikai"¹⁰, ami "politikus" szavunk mindennapi használatából ered. A közgazdaságtan a csereviszonyok átfogó rendszerét tanulmányozza. A politika viszont a kényszerítésen, vagy lehetséges kényszerítésen alapuló viszonyrendszereket tanulmányozza. Majdnem bármely adott társadalmi intézményben találunk példát mindkét fajta viselkedésre, és helyénvaló, ha az ilyen intézményeket mind politikai, mind gazdasági szemszögből vizsgálatnak vetjük alá. Amit hangsúlyoznék, az a cserefolyamatok lappangó lehetősége ezekben a társadalmi-politikai intézményekben, amelyeket normálisan mint kényszerítő, vagy kvázi-kényszerítő elemeket veszünk figyelembe. Mindaddig, amíg alternatív cselekvési lehetőségek között választhat, az ember a másik féllel egyfajta "egyenlő", más szóval

⁹ Nemrég megjelent könyvünkben *The Calculus of Consent* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962), Gordon Tullock-kal közösen fejtegetjük a politikai alkotmány-elméletet a fent vázolt szellemben.

¹⁰ Ezt a szétválasztást Gordon Tullock alaposan kifejti *The Politics of Bureaucracy* c. munkájában (Washington: Public Affairs Press, 1965)

csereviszonyban van. A gazdasági viszonyt csak abban az esetben váltja fel a politikai, amikor az ellenérték mint tiszta járadék jelenik meg.

Mint már említettem, a közgazdászok vizsgálatának tárgyát képező majd minden viszony és intézmény beleillik abba a tudományos keretbe, amelyet a közgazdaságtan köré szeretnék rajzolni.

Mind az allokációs, mind a cserén alapuló megközelítés ugyanazon alaphelyzeteket állítja a középpontba. De ezen szituációk értelmezése, sőt még a feltett kérdések is nagyban függenek a vonatkozási rendszertől, amelyben dolgozunk. Mit fog előidézni ez a vonatkozási rendszerben bekövetkező váltás? A legfontosabb egyszeri eredmény az éles és kategorikus különbségtétel azon diszciplína között, amelyre piaci elméletünk alkalmazható, és a között, amit jobb híján "társadalmi tervezésnek" hívhatunk. Nem mintha a társadalmi tervezés nem lenne jogos törekvés, csak szeretném, ha világosan látnánk, hogy az magában foglalja az egyének nem egyéni célokra eszközként való bevonását. A közgazdaságtan ortodox megközelítését célzó kritikám legalábbis részben arra alapozott, hogy az képtelen az ilyen bevonásokat helyesen megtenni. Ha a közgazdasági problémát mint a hagyományos eszköz-cél rendszert nézzük, a társadalmi tervező a szó legszorosabb értelmében vett közgazdász. Ő az, aki egyre bonyolultabb modelleket fejleszt ki, egyre bonyolultabb függvények maximalizálása céljából, minél jobban definiált körülmények között.

Ezt "tudományos" előrelépésként üdvözljük, és az ilyen elvárásokban fogant segítséget, amit a gyakorló társadalmi tervezőnek nyújtunk, mint saját "társadalmi" célunkat nézzük. Elismerem, itt valami nagyon összekeveredik. Én is üdvözlöm és csodálom az alkalmazott matematikával foglalkozók leleményességét, akik segítettek, és segítenek a döntéshozóknak az egyre bonyolultabb számítási feladatok megoldásában. Mindazonáltal ragaszkodom ahhoz, hogy célunk - ha úgy tetszik - nem az, hogy ellássuk a társadalmi tervezőt ezekkel az eszközökkel, mint ahogy az sem, hogy biztosítsuk a monopóliumnak ezeket az eszközöket minél több profit eléréséhez, vagy hogy Wicksteed feleségét ellássuk a megfelelő tanácsokkal, hogyan legcélszerűbb szétosztani a krumplipürét csemetéi között. A közgazdász igazi szerepe nem az, hogy biztosítsa az eszközöket a jobb döntéshozatalhoz; ennek feltételezése - mint ahogy azt

az erőforrás elosztási (döntési) megközelítés esetében is tapasztalhatjuk - legtöbbünket már tudományos pályafutásunk kezdetén összezavar.

Itt jegyezném meg, hogy bár elutasítom az allokációs megközelítést, azért nem becsülöm le a matematikai módszer kívánatosságát, sőt szükségszerűségét. Igazából a szimbiotikus kapcsolatok megértése terén tett előrelépésünk valószínűleg jóval kifinomultabb matematikai eszközöket kíván, mint az a tevékenység, amelyet én társadalmi tervezésnek neveztem. Például még sok mindent meg kell tanulnunk az n-személyes kooperatív játszmák elméletéről. Természetesnek tűnik, hogy végül a matematika rendszerbe kívánta foglalni azoknak a kapcsolatoknak a sokaságát, amelyekben sok ember önkéntes viselkedése a kívánatosnál sokkal bonyolultabb lesz annál, hogy a legösszetettebb számítási feladatokat a célok egy egyszerű függvény szerinti rendezésével megoldjuk.

Noha ezt természetesen támadni fogják, az általam előadott álláspont az ideológiai vagy normatív tartalmát tekintve semleges. Én csak azt javaslom különböző módokon, hogy a közgazdászok irányítsák figyelmüket az intézményekre, az egyének között az önkéntesen szervezett tevékenységekben, a szélesebben értelmezett cserében, vagy kereskedelemben kialakult kapcsolatokra. Az emberek dönthetnek úgy, mint a mocsár-lecsapolási példában, hogy a dolgokat közösen oldják meg. De lehet, hogy nem így döntenek. A vizsgálódás, mint olyan, semleges a sajátos magán szektor-állami szektor keverékére vonatkozólag. Állítom, hogy a közgazdászoknak "piacgazdászoknak" kellene lenniük, de csak azért, mert azt gondolom, hogy a piaci vagy csere-intézményekre kellene koncentrálniuk, emlékeztetve arra, hogy ezeket az elképzelhető legtágabb értelemben kell felfogni. Ez nem igényel tőlük elfogultságot vagy előítéletet bármely társadalmi rendszer ellen vagy mellett. Többet tanulni a piacok működéséről annyit tesz, mint többet tanulni arról, hogyan működnek a piacok. A felállított feltételrendszerrel függően mondhatjuk, hogy jobban vagy rosszabbul működnek, mint azt a tájékozatlan vélemény elvárná.

Persze bizonyos mértékig mindannyiunknak követnünk kell a tudóskollégáink viselkedése által funkcionálisan megszabott utat. Egy tudomány növekedése és fejlődése nagyban hasonlít egy nyelvéhez, és annak ellenére, hogy azt gondolhatjuk, a

változás jelenlegi iránya félrevezető, és szellemi zűrzavart idéz elő, meg kell próbálnunk folytatni a párbeszédet egymással. Roppant naivság volna részemről azt gondolni, hogy az ehhez hasonló személyes meggyőzések révén, vagy akár néhány más emberrel együtt, akikkel ilyen dolgokban nagyjából egyetértek, képesek lennénk megváltoztatni egy társadalomtudomány egészének irányvonalát. A közgazdaságtan, mint jól körülhatárolt tudományos diszciplína felbomlani látszik, és az általam vázolt okok miatt, de akár reális becslés alapján is, ez a folyamat nem fog megállni. Mindazonáltal - legalábbis nekem úgy tűnik - hasznos lehet olykor-olykor megállni és megnézni azt a térképet.

Végezetül szeretnék emlékeztetni arra a kis aforizmára, amit Frank Ward a University of Tennessee tanára tűzött ki ajtajára, amikor 1940-ben először találkoztam vele. Akkoriban én még zöldfülű kis alsós voltam az egyetemen. A papíron ez állt: "A közgazdaságtan tanulmányozása nem fog megmenteni az élelmiszer-segélyért való sorban állástól, de legalább tudni fogod, miért vagy ott". A módszertanra alkalmazva ezt így fogalmaznám át: "A módszertanra való összpontosítás nem old meg semmilyen problémát, de legalább tudnod kellene, mik is a problémák".

*Szeretnénk köszönetet mondani azoknak, akik segítettek abban, hogy ez a fordítás megjelenhetett: **Kővári Gábornak**, aki az írást fordította, **Andor Lászlónak**, aki a fordítást az eredetivel egybevetette, **Varga Editnek**, **Varga Mónikának** és **Csorba Gergelynek**, akik a fordításban és a gépelésben segítettek.*

Kemény Vagyim:

Megjegyzések két Fordulat-cikkhez

Trautmann László *A kisember geneziséhez* illetve **Büttl Ferenc**¹ *"Síppal, dobbal, nádi hegedűvel"* című írását kommentálom az alábbiakban. Bár vannak gondolataim arról is, hogy mennyiben építkezik a két tanulmány közös "világból" - és ezeket nem is rejtem véka alá - itt és most, ebben az írásban a konkrét szövegekkel foglalkozom.

1. A New Deal propagálása

Megkönnyítve az olvasó dolgát, Trautmann elemzésének céljával indít:

"Célunk², hogy megmutassuk: a regény a New Deal *széles értelemben vett propagálása* és ezzel együtt a fasizmus és a sztálinizmus *elutasítása*. A propagálás mellett azonban világosan megjelenik a regényben az az ellentmondás, amelyik elvezet a jóléti állam felbomlásához - és *ettől válik* a regény klasszikussá."³ (Kiemelések tőlem)

A célkitűzéshez kapcsolódnak kételyeim. Mit jelent ez a "széles értelemben vett propagálás"?⁴ Úgy tűnik, hogy a bizonyítandó főtételebe egy definiálatlan fogalom került, ami megnehezíti az olvasó értékelő hozzáállását: hogyan értsek egyet vagy helyezkedjek szembe egy olyan állítással, amiről csak a szerző tudja, hogy mire vonatkozik. Azért megpróbálok tippelni: talán azért volt szükség erre a "puhításra", mert a szerző egy pillanat erejéig belegondolt abba, hogy hogyan lehet elképzelni egy regényt, amint éppen propagál. De még a finomított, "szélesen értelmezett" propagálást is problémásnak érzem, ugyanis ez a tevékenység is

¹ Előre is elnézést kérek a két szerzőtől, szóban továbbra sem fogom használni a „Trautmann” és a "Büttl” neveket.

² Kit takar a többes szám?

³ Trautmann: *A kisember geneziséhez*, Fordulat '96 nyár, 8. old.

⁴ Elutasítani viszont szűken vett értelemben?

feltételez egy meghatározott szándékkal bíró alanyt. Ki lenne az? A regényíró?⁵ A regény önmagában, az író szándékaitól függetlenül vagy éppen ellenére? Egyik variáció gyanúsabb mint a másik⁶, de sajnos Trautmann írásából nem derül ki, hogy kivel vagy mivel állunk szemben.

Bár a szöveg elején Trautmann tesz egy megengedő tiszteletkört azokról az alternatív elképzelésekről, amelyek arról szólnak, hogy mitől sikeres az *Elfújta a szél*⁷ (tömeglélektan és esztétika lett megemlítve), de aztán megtudjuk a klasszikussá válás⁸ *igazi* okát: egyszerre propagál és ellentmondást jelenít meg (még hozzá világosan). Elkelve az érvelés eme erős állítás mellé⁹, de az elemzés további részében merőben más történik.

Azt gondolom ugyanis - ellentétben Trautmann önleírásával -, hogy nem a könyv¹⁰ sikerének titkát magyarázza, hanem egy sajátos szempontú olvasatot ad. Ezzel önmagában semmi bajom nem lenne, mindig lenyűgözött az emberi fantázia kimeríthetetlen tárháza, azt viszont nagyon is problémásnak érzem, hogy ezt az olvasatot különleges tulajdonságokkal ruházza fel, pl. azt állítja róla, hogy politikai gazdaságtani magyarázatot ad, megmutatja a regény üzenetét, feltárja lényegét. Mi köze a jóléti államnak az *Elfújta a szél*hez? Trautmann elemzésében a regény a jóléti államról *szól*. A "közgazdasági" elemzésnél még azt is hozzáteszi ehhez, hogy:

⁵ Az a kedves Mitchel néni, akinek az életéről a nálunk is bemutatott pseudo-feminista sikersztorit fariagságták?

⁶ A Trautmann-Gervai tétel szerint a Hatalomnak (azért írom nagy betűvel, mert a szerzőpárosnál a hatalom cselekvőképes "emberszabású" lény) "*a hatékony vezetéshez meg kell találnia azokat a csatornákat, médiákat (sic!) amelyekkel a középosztálynak vagy az alsó középosztálynak világossá teszi célkitűzéseit. Az ókorban ez az eszköz a színház illetve a cirkusz volt, a középkorban ilyen ez a prédikáció, a XIX. században az újságokban megjelenő folytatásos regények, később a rádiójátékok illetve a karrierfilmek, manapság pedig a tévés sorozatok.*" (Gervai-Trautmann: A Dallas politikai gazdaságtana, Fordulat '95-'96 27. old.) Még ha egy pillanatra elfogadnám - mint ahogy nem fogadom el - ezt a leírást, akkor sem érteném, hogy az *Elfújta a szél* miképpen illik bele a koncepcióba.

⁷ Lehet, hogy kekeckedésnek tűnik, de nekem hiányzott az elemzésből a mű *címe*. Talán ennek is mélyebb oka van?

⁸ Ez mit is jelent pontosan?

⁹ Erős állításnak vélem, ugyanis többtonnányi *Elfújta a szél* elemzés után kiállni az olvasók elé azzal, hogy megtaláltam a siker titkát, erős.

¹⁰ És film - a kettő sikerét szerintem ugyanis nehéz megérteni egymástól függetlenül.

"Az amerikai művészeteket¹¹ alapvetően az különbözteti meg az európaiaktól, hogy az előbbi esetben mindig megtalálható az a közvetlen¹² ágazati, illetve gazdaságszerkezeti összefüggés, ami az európaiaknál inkább csak sejthető¹³."¹⁴

(Az idézet egyetlen szavával sem értek egyet, a lábjegyzetekben igyekeztem utalni rá, miért.) A jóléti állam mellett tehát a regényben egy ágazati illetve gazdaságszerkezeti összefüggés is az olvasóra vár.

A *Boldogulás és boldogság* című fejezetben a szerző "kivonul"¹⁵, az egyes (pardon, többes) szám egyes személyű mondatokat felváltják a személytelen kijelentések, ezzel azt az érzést keltve, mintha a regény maga és nem annak egyik olvasója szólna hozzám. Csakhogy a regények nem beszélnek "magukról" "maguktól"¹⁶, éppen ezért újból fel kell tennem a kérdést: mi köze a jóléti államnak a regényhez vagy pontosabban: hogyan kapcsolja Trautmann a kettőt össze?

Lehetne metaforikus értelmet tulajdonítani a regénynek: *ahogyan* a főhősnő viszonyul a férfiakhoz, *úgy* szintetizálja a "kisember" a jóléti állam alapmotívumait. Két kérdés merülne fel bennem ekkor. Egyrészt: miről tudunk meg többet: a regényről? a jóléti államról? az elemzőről? Másrészt: ki alkotta meg a hasonlatot: Mitchel? Trautmann? esetleg a Hatalom?¹⁷ Ezekre mind válaszolni kellett volna.

¹¹ Az absztrakt festészet vajon melyik ágazattal függ össze közvetlenül? És a dzsezzbalett? Hát Bernstein zenéje?

¹² Mennyire közvetlen? És ha annyira közvetlen, miért kell azt "megtalálni" - hát nem evidens az összefüggés?

¹³ Tehát az európai művészetekben is megvan, csak titkolják?

¹⁴ Trautmann Im., 15. old.

¹⁵ Magunkra hagyva ezáltal az olyan típusú mondatokkal, mint pl. "Rhett a sötétséget, a pénz hatalmát képviseli a regényben, amikor a pénzszerzéshez lopni, csalni, hazudni kell.", vagy "Jellemének azonban van egy idegen testje, hiszen maradtak olyan szentimentális vonásai, amelyek időnként felülkerekednek benne." (Trautmann, Im., 8. Old., ill. 10. old.) Azt gondolom, hogy az ilyen mondatok a vélemények és a tények összemosására alkalmasak, ezért kerülendők.

¹⁶ Még ha az utószóban le is írta volna Mitchel, hogy ő voltaképpen a Szovjetunióval szembeni alternatív megoldásokon gondolkozott romantikus regény alakjában, akkor is el kéne gondolkodni azon, hogy mit értünk ezalatt. Többféle megoldás lehetne: parodizál, valaki később belejavított a kéziratba, a kiadó követelte ki a "fehér farkat", esetleg komolyan ezt gondolja stb. (Természetesen semmi ilyesmi nincs az utószóban.)

¹⁷ Én a magam részéről - nem hiszem, hogy bárkit meglepnék ezzel - a következőképpen válaszolnék: az elemzőről tudtuk meg, hogy képes egymástól távolinak tűnő dolgok között kapcsolatot teremteni.

De lehetne egy másfajta kapcsolódási fajtára is gondolni: mivel az író saját korának gyermeke volt, az adott időszak problémái, értékei, hangulatai, egy szóval "világa" őt is meghatározták és ez nyilvánvalóan a regényen is nyomott hagyott - *valamennyire*. A lényeg pont a valamennyirén van. Nehéz helyzetben van az, aki arra vállalkozik, hogy felfejtse az áttételek szálait, de ha már ezt az elemzési utat választotta, akkor ezt nem lehet megspórolni.

És persze ki lehetne találni többféle kapcsolódást¹⁸. Az igazi problémám az, hogy Trautmann nem árulja el, hogy ő mit választott.

A regény szereplőinek "újrarajzolása" mellett időnként ugyanabban a bekezdésben, máskor különálló egységben kifejti nézeteit a jóléti államról. "Természetesen" ekkor sem derül ki, hogy vélekedésekkel van dolgunk és nem tényközlésekkel. És ráadásul olyan témákhoz nyúl - politikai és gazdasági liberalizmus kapcsolata, konzervativizmus és liberalizmus, Lenin és Gramsci pártfogalma, személyi kultusz¹⁹ - , amik elég nagy irodalommal rendelkeznek ahhoz, hogy ne lehessen átugrani rajtuk csak úgy egyszerűen. Az állítások akár érdekesek is lehetnének, csak a szövegkörnyezet és a stílus nem hagy hozzájuk férni.

Összefoglalva problémáimat az elemzéssel kapcsolatban három állítást fogalmazok meg:

1. Trautmann nem tisztázza, hogy milyen viszonyt feltételez a regény és a jóléti állam között.
2. Értelmezését a regényről tényközlésnek és nem vélekedésnek állítja be, ráadásul nem viszonyul másfajta elemzésekhez.
3. A regény elemzése közben felsejülő "jóléti állam"-konceptióját nem támasztja alá érvekkel, csak használja, mintha evidens lenne.

Végül egy utolsó megjegyzés: lassan kezdem nem érteni, hogy mit ért Trautmann "politikai gazdaságtan" alatt?

¹⁸ Én azért emeltem ki ezt a kettőt, mert ezeket láttam az elemzéshez legközelebb állónak.

¹⁹ Clintonról, Jockey Ewingről és Raszkolnyikovról már nem is szólva.

2. A görögök megértése

Büttl két - hangszereket emlegető²⁰ - idézettel kezd, részben ezekre alapozza azon vizsgálatát, mely két hangszer "politikai jelentését" kívánja feltárni. Mindezt azért teszi, mert úgy látja, hogy a fő célt - a görögök megértését - nem szolgálja elég jól a hagyományos értelmezés, sőt félreértésnek tekinti azt. Ahelyett, hogy Büttl elemzését górcső alá venném, megvizsgálom az ominózus idézetek szövegkörnyezetét, ugyanis úgy látom, hogy itt nyílik terem arra, hogy bemutassam: a "politikai"²¹ értelmezés egy a sok közül, nem pedig a "megfejtés" és időnként pont az ellenkezőjére jut a beidézett szerzők véleményével.

Marsyas, a mitikus *fuvolás* (aki aztán mégis *sípon* játszik) és Appolón versenyt Trencsényi-Waldapfel így írja le:

"Appolón avval igazolja a lant fölényét a síp fölött, hogy, ha fordítva tartja, akkor is tud játszani rajta, míg a sípnek csak az egyik végét lehet fújni, és a lant pengetéséhez énekelhet is, míg a sípon játszani és énekelni egyszerre lehetetlen volna."^{22 23}

Trencsényi értékeli is:

"A második próbatétel különösen figyelemreméltó: a lant értékét az *intellektuális tisztaság* appolóni világában az is igazolja, hogy az emberi éneket kísérő lant pengése *racionalisabb* a szavakra át nem fordítható sípszónál."²⁴(kiemelések tőlem)

²⁰ Ellentétben a szerzővel én nem kettőt, hanem hármat számoltam össze az idézetekben: síp, líra és kithara. És akkor még nem beszéltünk a síp és a fuvola megkülönböztetéséről, pedig annak a későbbiekben még fontos szerepe lesz.

²¹ Az, hogy "politikai" többfélét is jelenthet, talán elég a Foucault hatalomfelfogásából adódó politikafogalom és a konspirációelmélet-gyanús egyközpontú Hatalom elmélete közötti különbségre utalni. Azt hiszem, nem árulok el nagy titkot, ha leírom: számomra Trautmann és Büttl írása ez utóbbira példa. Kritikám erre irányul mindvégig, ezen próbálok őket "rajtakapni". És ezzel arra is rámutattam, hogy nem értékesleg álláspontról vitatom nézeteiket, hanem nagyon is értéktelítettről.

²² Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia Bp., Gondolat 1983 115. old.

²³ Később zárójelek közt megemlíti, hogy a "képzőművészeti emlékek egy részén az illusztráló művész mégis Marsyas kezébe is lantot ad". Úgy tűnik, hogy Apollón és Marsyas vetélkedéséből nem az egész görögség számára volt fontos a hangszerek versenye.

²⁴ Uo.

Aztán megtudjuk még, hogy hasonló verseny zajlott le Apollón és Pán, a kecskelábú pásztoristen között (aki szintén Dionysos kíséretéhez, *thiasos*ához tartozott), hasonló eredménnyel. És derengeni kezhetnek egy Nietzsche nevű elhíresült gondolatai Apollónról és Dionysosról, racionalitásról és irracionálisról stb. Ha elfogadjuk, hogy a zenei vetélkedőket a két isten versengésének is tekinthetjük²⁵, nem tűnik feleslegesnek fel- és beidézni Trencsényi jellemzéseit Apollónról:

"Apollón alakja fejezi ki a leghatározottabban azt a felfogást, hogy az istenek és az emberek világa között áthidalhatatlan a távolság."²⁶

"Apollón alakja azt is kifejezi, hogy a nap ragyogó sugarainak (...) kettős erejét azonosították a szellem világosságának kíméletlenségével."²⁷

"A szellem világában is az ő hatáskörébe tartozik mindennemű élesen látás, elsősorban az az élesen látás, mely a jóst és a költőt a közönséges embertől megkülönbözteti."²⁸

"(...) az esztendőnek az a fele az övé, melyben a természetben is a derű uralkodik. Minden ünnepe tavasz és ősz közé esik."²⁹

Illetve Dionysosról:

"(...) bizonyos tekintetben példát mutat az embereknek az *isteni élet* megközelítésére."³⁰

"Ereje a föld megfékezhetetlen, buja bőségével függ össze, a termékenységet biztosító nedvességgel(...)."³¹

"Dionysos a nagy szenvedélyeket felszabadító és felkorbácsoló *eksztázis* istene."³²

"A fontosabb Dionysos-ünnepek Athénban zárt ünnepkört alkotnak, s több-kevesebb világossággal mind bortermelésre, a szőlő és a bor különböző állapotaira utalnak."³³

"Dionysost a képzőművészet legtöbbször hangsúlyozottan nőiesnek ábrázolja (...)"³⁴

(kiemelések az eredetiben)

²⁵ És én hajlok erre.

²⁶ Im. 114. old.

²⁷ Im. 114. old.

²⁸ Im. 117. old.

²⁹ Im. 118. old.

³⁰ Im. 176. old.

³¹ Im. 176. old.

³² Im. 176. old.

³³ Im. 178. old.

³⁴ Im. 179. old.

Remélem, sikerült felébresztenem a gyanút néhány olvasóban, hogy talán más, hasonlóan fontos és lényeges értelmezések is lehetségesek a két isten "vonzáskörzetébe" tartozó hangszerek vetélkedésének elemzésekor a Büttl által "politikainak" nevezett olvasaton kívül. Csak néhány példát említenék:

- Az "emberarcú" istenek hiábavaló próbálkozása a "valódi" istennel szembeni lázadásra³⁵ akár legitimációs tanmeseként is felfogható: ahogy az istenek között hierarchia van - és ez képességeikben is megmutatkozik -, ugyanúgy az embereknél is elfogatható és elfogadandó az alá-fölé rendeltség, nem érdemes ellene lázadni.
- Értelem-Apollón és Szenvedély-Dionysos összecsapása az előbbi győzelmével életviteli tanácsokkal szolgálhat: szenvedélyeidet rendeld alá értelmednek.
- A férfias Apollón és a nőies Dionysos vetélkedésének kimenetele a nemek társadalmi-családi szerepét támasztja alá.³⁶
- Évszakok csatája a "nyári" Apollón és a tavasszal ünneplő Dionysos között - a természet körforgását hirdető allegorikus történet.

Szabadon folytatható a sor... Nem látom, hogy miért lenne "mélyebb", "lényegibb" vagy "igazabb" Büttl perzsa-görög illetve város-falu ellentétpárja. Trencsényi-Waldapfel mindenesetre nem használható ehhez érvelési alapnak, neki mintha a ráció-szenvedély kettőse tetszene³⁷, de a többivel szemben is megengedő.

Evezzünk zavarosabb vizekre, jöjjön Platón. Büttl abból a fejezetből idéz, amelyben Szókratész és tanítványai³⁸ rendet tesznek az énekek világában: melyik való az államba és melyik nem. Szükséges és szükségtelen dallamokat illetve ritmusokat különböztetnek meg. Idézetek következnek:

"Szókratész: Nos, melyek a gyászos dallamok? Mondd meg, hiszen te zeneértő vagy.

Glaukón: Az úgynevezett 'kevert' és a 'magas' lúd, és a hasonló dallamok.

³⁵ Lásd még Prométheus történetének analóg vonásait.

³⁶ Már látom, ahogy némely feminista heves bólogatásba csap - és én ennek örülök is -, ám ez csak egy kósza ötlet volt csupán, továbbgondolásra szánva.

³⁷ Persze a görög-perzsára is utalgat, mint a történet egyik alakváltozatának magyarázatára.

³⁸ "Böbeszédű avagy igen, bizony, magamisazthiszem" Adeimantosz és "zeneértő" Glaukón a két tanítvány. Ez utóbbi valóban segítségünkre van szaktudásával hangszerekről, hangnemekről egyaránt.

Sz: Ezeket tehát mellőznünk kell, mert nemhogy a férfiaknak, de még azoknak az asszonyoknak sem használnak, akiktől bizonyos kiválóságot várunk³⁹.

(...)

G: 'Ión' és 'lúd' néven ismerünk bizonyos ványadt dallamokat.

Sz: Nos, harcos férfiakról lévén szó, veheted-e ezeknek hasznát, kedves barátom?

G: Semmi esetre sem. De hátravan még a 'dór' és a 'phrüg', amelyekről szó lehet.

Sz: Én nem értek a dallamokhoz, de mindenesetre csak azt a dallamot hagyd meg, amely méltó módon tudja utánozni egy olyan férfiúnak a kiejtését és hangsúlyát, aki a háborús cselekményekben és mindenféle kényszerhelyzetben bátran viselkedik; s aki balsorsában is (...) megállja a helyét (...). És hagyj meg egy másikat, amely a békés, nem kényszerű, hanem önként vállalt cselekvést végző férfiúhoz illik; (...) minden helyzetben józan önmérséklettel cselekszik, és a következményeket szívesen vállalja. Ezt a kétféle: a kényszerű és az önként vállalt cselekvéshez illő dallamot hagyd meg, melyek a szerencsétlen és szerencsés, a józan és bátor férfiak hangját a legszebben fogja utánozni.

G: Éppen azoknak a meghagyását kívánod tőlem, melyeket az imént is említettem.

Sz: Eszerint tehát az énekben és a dalban nem lesz szükségünk sokhúrú és minden hangnemben játszó hangszerekre.

G: Azt hiszem, nem.

Sz: A hárfa, a cimbalom, s általában a sokhúrú és sok hangnemben játszó hangszerek készítőit tehát nem támogatjuk.

G: Aligha.

Sz: Hát a fuvolakészítőket és a fuvolásokat beereszted-e államunkba? Vagy nem magától értetődik-e, hogy éppen ezt a hangszert nevezhetjük leginkább 'sokhúrú'-nak, s hogy a sok hangnemben játszó hangszerek tulajdonképpen a fuvola utánezatai.

G: Nyilván így van.

Sz: Eszerint csupán a líra és a kithara jöhet számba a városlakók szempontjából.⁴⁰

És innen már ismerjük

Ha jól értem, akkor Platónnál Marsyas-Marszüasz, a "mitikus fuvolás" végre valóban fuvolán játszik, a síp pedig egy egészen más hangszer⁴¹. Vagyis Platónnál a "sokhúrú" fuvola és az egyszerű, ám épp ezért férfias líra/lant csap össze. Ezek után

³⁹ Fent említett feministák öklüket rázzák.

⁴⁰ Platón: Összes művei II., Az állam / A dallam Bp., Európa 1984, 180-183. old.

⁴¹ Trencsényinél nincs ilyen éles különbség síp és fuvola között.

Büttl olvasata mellélövésnek tűnik, amikor a lantról úgy beszél, mint amin "több húr egyszerre történő megpendítésével érhetjük el a zenei hangzást, sok hang hozza létre, határozza meg a zenét. Ráadásul a húrok együttes megszólaltatásával elért hangzás maga a harmónia."⁴² Ez a jellemzés inkább illene a hárfára, vagy magára a fuvolára, legalábbis Platón szóhasználatában. Egyébként Szókratész monológjából számomra az derül ki, hogy a hangszer-kérdésnek (is) "morális" töltete van inkább, mint "politikai"⁴³: a józanság és bátorság erényének megfelelő hangszereket szeretné kizárólagossá tenni az állam "őrzőinek" helyes nevelése céljából.

Összefoglalva kritikámat megintcsak három állítást fogalmazok meg:

1. Büttl a hangszereket összekeverte, vagy legalábbis a szövegekben meglévő ellentmondásokra nem reflektált: a lant nem hárfá, a síp nem fuvola.
2. Kizárólag "politikai" jelentést adott olyan jelenségnek, amit másféleképpen is lehetett volna elemezni.
3. Ezt a jelentést felruházta az "igazi", a "mélyebb" megértés tulajdonságával, érvelés nélkül.

Ez utóbbi momentum lehetne a kiindulópontja a két cikk általam feltételezett "közös világának" elemzéséhez, de ez - mint az elején ígértem - most elmarad.

Az érintett két írás szerzőinek a vitairatra adott válasza következő számunkban fog megjelenni.

szerk.

⁴² Büttl 32. old.

⁴³ Büttl egyik fő állítása persze éppen az, hogy nem lehet szétválasztani a kettőt (eddig akár egyet is tudnék érteni, persze a "politika" fogalmát másként használva), sőt mindig a politikai az "igazi" magyarázó tényező (ez az, amit nem tudok elfogadni).

Krónika 1996. október - december

1996. október 2. Vagyim első orosz teaháza

október 4-6. Szerencsi Andris vezénylete alatt kirándulás Egerbe

(micsoda éjszaka volt!)

október 9. TEK-es filmklub a Blue Boxban, első film: Duvivier: *Pánik*

október 12. KFT koncert a Budapest Sportcsarnokban, ott volt a koli színé-
java

október 15. Balogh András előadása a magyar külpolitika prioritásairól

október 16. megint moziba mentünk, ezúttal a Trainspottingot néztük meg

október 20. elsős bemutatkozó - valami tragédia volt - és buli

október 21. megnéztük a Personal belongs című filmet "1956-ról és
beszélgettünk az alkotóval

október 22. Hadas Miklós tartott előadást Olimpia, test, identitás címmel

október 23. filmklub, második film: Cayatte: *Mindannyian gyilkosok vagyunk*

október 24. teaház Indiáról és Nepálról

október 28. ZH - hét indul

november 4. KOGY, ahol némileg módosítva lett a minimumrendszer és új
ÉF-et választottunk

ÉF-tagok: Káplár Éva, Kemény Vagyim, Matheika Zoltán, Oláh Zsolt,
Szikszai Szabolcs

november 5. Fokasz Nikosz tartott előadást Jánossy Ferenc

közgazdaságtanáról

november 6. filmklub, harmadik film: Clement: *Tiltott játékok*

november 7. NOSZF és teaház, ahol vendég id. Hegyesi Béla, aki az
átalakuló Oroszországról beszélt nekünk (fotózás is volt)

november 8. teaház Szalai Erzsínél, téma a Munkástanácsok és sok minden
más

november 9. Közgáz gólyabál KFT-vel

november 12. Lévai Imre előadása a világméretű munkaerő-vándorlásról

november 15-17. Tőserdei szakkollégiumi találkozó

november 19. Pelle János előadása Nemzeti gyűlölködések címmel

november 20. filmklub, negyedik film: Tarkovszkij: *Iván gyermekkora*

november 25. elmentünk tekézni Ozsó szervezésében

november 26. Replika-est Hadas Miklóssal és Lengyel Györggyel a keleti (közép- és kelet-európai) és a nyugati (nyugat-európai, észak-amerikai, stb.) társadalomtudományosságról - házigazda: Kemény Vagyim és Hadas Miklós

november 29. teaház a média hatalmáról

december 3. beszélgetés a kritikaiságról I.

akik beszélgettek: Bellon Erika, Kiss Olga, Trautmann László

december 4. filmklub, ötödik film: Sjöberg: *A halál kocsisa*

december 4. KOGY (szavazási bonyodalmakkal): FEB választás, Charta Előkészítő Bizottság választás

FEB-tagok: Hegyesi Béla, Kocsis Viktória, Pokol Gábor, Szabó Miklós,

Szajp Szabolcs

CEB: Antal Dániel, Heltai László, Kemény Vagyim, Koronczai András,

Magi István, Tanyi Attila

december 6. Nyitott gazdaságok és nyitott társadalmak konferencia első része,

Európai tapasztalatok címmel a Kossuth Klubban

előadók:

Alain Lipietz: Globalization and unemployment in Western Europe

Michael John: Mass migration in Central Europe in the 20th century

Peter Gowan: EU enlargement with a human face

december 8. van új videó!!!

december 9. Mikulás - buli (vers helyett szék és műsor)

december 10. beszélgetés a kritikaiságról II.

KRÓNIKA

akik beszéltek: Andor László, Büttl Ferenc, Fülöp Péter, Kiss Károly
december 13. Szalai Erzsínél Bródy Andrással beszélgettünk
tudományelméleti kérdésekről
december 17. Második Replika est a roma reprezentációról, vendégek:
Daróczi Ágnes, Bársony János, Vörös Miklós, Alaina Lemon - házigazdák:
lásd fent
december 18. filmklub, hatodik film: Antonioni: *Kaland*
egyben utolsó film is a sorozatban, filmklub vége
december vége: három TEK-es focicsapatnak lehet szurkolni tavasszal az
"első házban", szép volt fiúk!
december 25-26. Karácsony
december 31. du: Star Wars IV.-VI., azaz a Csillagok háborújától a Jedi
visszatérig (megnéztük meddig bírja a gyűrődést az új videó - bírja)
december 31. Szilveszter, többeknek a Tűzoltó utcában Adriennéknél (kösz!)
1997. január 1. még mindig a Tűzoltó utcában: Boldog új évet! - kezdődik a
vizsgaidőszak

üres oldal

hátlap